

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

МАТЕРИАЛШУНОСЛИК

фанидан
(маърузалар матни)

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ КАФЕДРАСИ

Тузувчи: п.ф.н., С.С.Яхяев

ТОШКЕНТ 2011 йил

1 -М АЪРУЗА

Кириш.

Материалшунослик фанининг предмети ва мазмуни.

РЕЖА:

- 1) Материалшунослик фанининг вазифаси.
- 2) Бу фаннинг ривожланиш тарихи.

Фан ва техника тарақиёти муносабати билан саноатнинг барча тармоқлари, айниқса, оғир саноат ва машинасозлик саноати ривожланиб бормоқда. Саноатнинг ривожланиши арзон, пухта ишлатилиши қулай бўлган материалларни топиш, материалларнинг хоссаларини билган ҳолда уларни зарурий йўналишда ўзгартириш технологиясини ишлаб чиқишни тақозо этади. Бу вазифаларни ҳал этиш учун техника олий ўқув юртларида талабаларга «Материалшунослик» фанини пухта ўргатиш уларнинг «Материалшунослик» фанидан чуқур ва атрофлича билим олишларини таъминлаш зарур. Инсонлар ўз фаолиятида моддаларни ишлаб чиқариш махсулоти деб қарайдилар. Моддалар аслида эса материянинг маълум бир барқарор массасига эга бўлган бўлагидир. Ана шундай моддий техникада «Материал» деб аташ қабул қилинган. Демак материаллар меҳнат жараёнининг махсули бўлиб, унда инсоният ўз талабларини қондирадиган буюмлар тайёрлайдилар.

Материалнинг техникага яроқлилиги унинг тузилишига боғлиқдир. Материалнинг тузилиши деганда, унинг бир бутунлигини таъминловчи ички ва ташқи таъсирларга фаол қаршилик кўрсатувчи ички боғланишлар тушунилади. Ички боғланишлар ўзгарса материални хоссалари ҳам ўзгаради.

Материалнинг таркиби, тузилиши, хоссалари ўртасидаги боғланишларни ўрганадиган фан **материалшунослик** деб аталади. Материалнинг таркиби, шу материалнинг қандай кимёвий элементлардан тузилганлиги тушунилади.

Материални ички тузилишларини оддий лупа билан кўриб бўладиган микротузилиш, махсус (500-2000марта) оптик асбоблар металломикроскоп ёрдамида ҳамда 100000 марта катта қилиб курсатадиган электрон микроскоплар ёки рентген нурлари ёрдамида сунмикроскопик структураларни ўз ичига олади.

Материалнинг хоссалари ҳамда ундан тайёрланадиган буюмларнинг ишлатилиш шароитини билган ҳолда унинг чидамлилигини ва ўзоқ муддат ишлай олишини олдиндан ҳисоблаб аниқлаш мумкин бўлади. Кейинги йилларда фан-техника тараққиёти натижасида янгидан-янги материаллар яратилмоқда. Ишлаб чиқаришнинг ҳажми ортган сари атроф-муҳитнинг ифлосланиб заҳарланиши натижасида материалларнинг ишлаш шароитлари оғирлашиб бормоқда ва унга қўйиладиган талаблар ҳам ортиб бормоқда.

Ишлаб чиқаришда ҳосил бўлаётган иккиламчи хомашёни зарарсизлантирибгина қолмай, балки улардан янги материал ва буюмлар ишлаб чиқариш лозим. Чиқиндисиз тўлиқ технологик жараёни топиш ва уни амалга ошириш эндиликда ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий аҳамиятга эга.

Фаннинг ривожланиши тарихи

Тараққиётнинг дастлабки - тош, бронза ва темир даврларида ўзига яраша материаллар пайдо бўлиб, давр мезонини белгилайди. Инсонлар тош ва суяк материалларни макон ва қурол учун ишлатганлар. Тошни қайта ишлаб қурол ясаганлар. Натижада аста-секин ёғочни, терини ва қум-тупроқни қайта ишлаш, саноатини яратдилар. Темир даврига келиб мавжуд бўлган ишлаб чиқариш кучлари тараққиётга тўсқинлик қилиб қолди. Осиёда, ўрта ер денгизи атрофида, Хитой территориясида илк бор металлларни қайта ишлайдиган корхоналар вужудга келди.

Темир эритиб тозалашда ҳаводан фойдаланиш эса суюқлантиришда металллар температурасини ошириш имконини берди. Металл олишда кўмир ўрнига коксланган кўмрдан фойдаланиш эса ишлаб чиқаришни кескин оширишга имкон яратди.

Пулат олишнинг янги усуллари кашф этилди. Англияда Г.Бессемер (1856й) С.Томас (1878й), Францияда П.Мартен (1864й) каби ихтирочилар пулат олишни янги усуллари кашф этдилар. XIX асрга келиб, материалшунослик машинасозликдаги махсус фанга айланиб қолди. Фанни ривожланишига, айниқса олим Д.К.Чернов (1839-1921 й)нинг фазалар ўзгариши ҳақидаги назарияси катта туртки бўлди.

Янги турдаги полимерларни синтез қилиш билан бир қаторда уларни қайта ишлаш технологияси ҳам такомиллашиб борди. Айниқса, полимер материалларнинг иссиқликка чидамлигини ошириш хоссаларини барқарорлаштириш устида катта иш олиб борилмоқда.

Ҳозирги илмий техника тараққиёти пухта ва енгил материалларни ишлаб чиқишни тақозо этади. Шунинг учун материалшунослик фани турли компонентлардан иборат бўлган композицион материалларни ишлаб чиқаришни йўлга қўяди.

Космос материалшунослигидаги муҳим масалалардан бири космос шароитида материаллар хоссаларининг барқарорлигини таъминлашдан иборат. Бу космос материалшунослиги йўналишидир.

Бу йўналишга биринчи бўлиб олимларидан С.П.Королёв (1906-1966) ҳамда А.Т.Туманов (1909-1976) лар асос солишди.

Мустақил Ўзбекистон давлатимизда ҳам бу фанга профессорлар

А.А. Мухаммедов, В.А. Мирбабаев, М.Т.Болабеков каби олимлар жуда катта ҳисса қўшдилар. Давлатимизнинг халқ. хўжалигини ривожлантиришда материалшунослик ва конструкцион материаллар технологияси фанининг роли каттадир.

Ўзбекистонда Беговот металлургия комбинати, енгил саноат корхоналари, Ўз-газ нефт бирлашмаси, Авиация заводи, Трактор заводи,

Асака шахридаги енгил автомашина заводи бу корхона ва заводларга ёш мутахасислар таёрлаш учун текшириш институтлари, илмий лабораториялар мавжуд бўлиб, саноатимизни ривожлантиришда катта хисса қўшмоқда.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Материалшунослик фанини асосий вазифаси нима?
2. Бу фаннинг ривожланиш тарихи қандай?
3. Ўзбекистон саноатини ривожлантиришда бу фаннинг роли қандай?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. Материал - материалнинг бир қисми бўлган модда
2. Технология - бирон нарсани тайёрлаш учун тайёрлаш ишларнинг кетма-кетлиги.

2-маъруза.

1. Материаллар ва уларнинг хоссалари.

РЕЖА:

1. Металл ва металлмас материаллар орасидаги фарк
2. Қора ва рангли металллар
3. Металлларни ички тузилиши ва хоссалари

Маълумки, кимёвий элементларнинг сони 108 та бўлиб уларнинг ярмидан кўпроғи металлларни ташкил этади. Қолганлари металлмаслардир. Умуман металлларга қуйидагича таъриф берса бўлади: температура пасайган сари электр ўтказувчанлиги ортадиган, иссиқликни яхши ўтказадиган, болғаланувчан ва ўзига хос ялтироқликка эга бўлган элементлар **металллар** деб аталади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, металллар билан металлмаслар орасида кескин чегара қўйиб бўлмайди, чунки баъзи металлларда, масалан, кумушда, газ ҳолатда металл хоссалари бўлмайди.

Баъзи металлларда, масалан, фосфорда юқори босим остида металл хоссалари пайдо бўлади. Демак, металлларни металл ва металлмаслар деб иккига ажратиш шартлидир. Кўпчилик металллар атомларнинг сиртқи валенти электронлар сони битта ёки иккита бўлиб улар ядрога заифроқ тортилиб туради. Кичик потенциаллар айирмаси ҳосил қилинади дегунча металлларнинг атомларидаги электронлар тартибли ҳаракатга келиб мусбат қутбга томон боради. Натижада электр токи пайдо бўлади. Металлларни электр токини ўтказиш сабаби ҳам ана шу.

Барча металллар икки гурӯҳга бўлинади: қора металллар ва рангли металллар гурӯҳасига бўлинади. Қора металллар гурӯҳасига асосан темир (темир қотишмалари - чўян ва пўлат)лар киради. Қолганлари рангли металллар гурӯҳасига киради. Рангли металллар ўз навбатида қуйидаги гурӯҳаларга бўлинади:

а) оғир металллар гуруҳи бу гуруҳга мис, никель, қўрғошин, қалай, кобальт, мишьяк, сурма, висмут, симоб ва бошқалар киради.

б) енгил металллар гуруҳи. Бу гуруҳга магний, алюминий, титан, нитрий, бериллий, барий, кальций, калий киради.

в) асл қимматбаҳо металллар гуруҳига олтин, кумуш, платина, осмий, рутений, паладий киради.

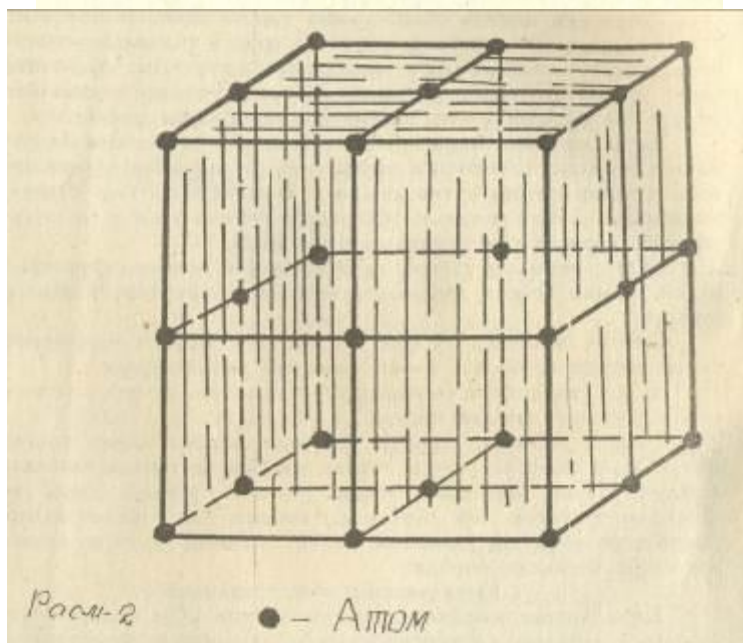
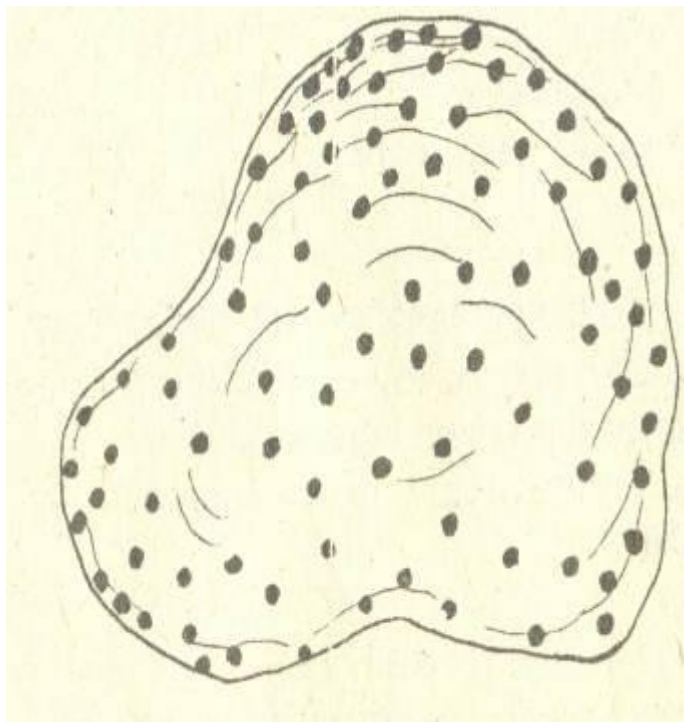
г) нодир металллар гуруҳи бу суюқланиши қийин бўлган металллардан яъни вольфрам, тантал, ниобий ва тарқоқ металллар (таллий, галлий, германий, индий, рений, рубидий, цезий ва бошқалар) сийрак ер металллар (лантан ва лантаноидлар) радиоактив металллар (полоний, радий, актиний, уран ва бошқа трансуран металллар) киради.

Металларнинг ички тузилиши.

Барча қаттиқ жисмлар ички тузилишига кўра икки гуруҳга бўлинади: атомлари тартибсиз жойлашган жисмлар гуруҳи билан атомлари тартибли жойлашган жисмлар гуруҳига бўлинади.

Атомлари тартибсиз жойлашган жисмлар **аморф** жисмлар деб аталади. Атомлари тартибли жойлашган жисмлар эса **кристалл** жисмлар дейилади.

РАСМ -1

Аморф жисмларнинг хоссалари уларда атомларни тартибсиз жойлашганлигидан келиб чиқади, масалан, аморф жисмлар қиздирилса бирор температурада суёқлана бошлаб бошқа бир температурада батамом суқланиб бўлади ёки аксинча.

Аморф жисмларнинг физикавий ва кимёвий хоссалари ҳар хил йўналишда бир хил бўлади. Хоссаларнинг ҳар хил йўналишда бир хил бўлиши **изотропия** дейилади.

Кристалл жисмлар қиздирилса бирор температурда суёқлана бошлаб, шу температурани ўзида сақлиниб бўлади ва аксинча. Кристалл жисмларнинг физикавий ва механикавий хоссалари ҳар хил йўналишда турлича бўлади. Хоссаларнинг ҳар йўналишда турлича бўлиши ходисаси **анизатропия** дейилади.

(анизотропия грек сўзидан олинган бўлиб *anisos* - тенгмас, (ҳар хил) *tropos* - хоссаси сўзларидан тузилган.)

Металлларнинг хоссалари уларнинг кимёвий таркибига эмас, балки ички тузилишига бошқача қилиб айтганда структурасига ҳам боғлиқ. Металлларнинг структурасини металлография деб аталадиган фан ўргатади. Шунини айтиб ўтиш керакки анизатропия хоссаси фақатгина монокристалларгагина хос. Атомлари муайян тартибда жойлашуви натижасида ҳосил бўлган геометрик жиҳатдан мунтазам шаклдаги жисм **монокристалл** дейилади. Ҳар хил тарзда жойлашган монокристалллар мажмуи **полокристалллар** дейилади.

Полокристалллар хоссалари ҳар хил йўналишда бир хил бўлади. Полокристалллар жисмларнинг хоссалари ҳар хил йўналишда бир хил бўлиши ходисаси **квазизотропия** деб аталади. Қаттиқ ҳолатда металлларнинг атомлари фазода муайян тартибда жойлашади. Натижада кристалл панжара ҳосил бўлади. Кристалл панжаранинг энг кичик қисми элементар каттакча дейилади. Элементлар каттакчадаги **икки атоми марказлари оралиги** панжаранинг даври параметри деб аталади ва **ангеструмда (A)** ўлчанади..

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Металл ва металлмас моддалар орасидаги фарқи нима?
2. Қора металлларга қайсилар киради?
3. Рангли металлларга қайсилар киради?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

- 1) Изотропия - бир хил маънони беради.
- 2) Анизотропия - ҳар хил маънони беради.
- 3) Монотропия - яхлит маънони беради.

2. Металларнинг кристалланиш жараёни

РЕЖА:

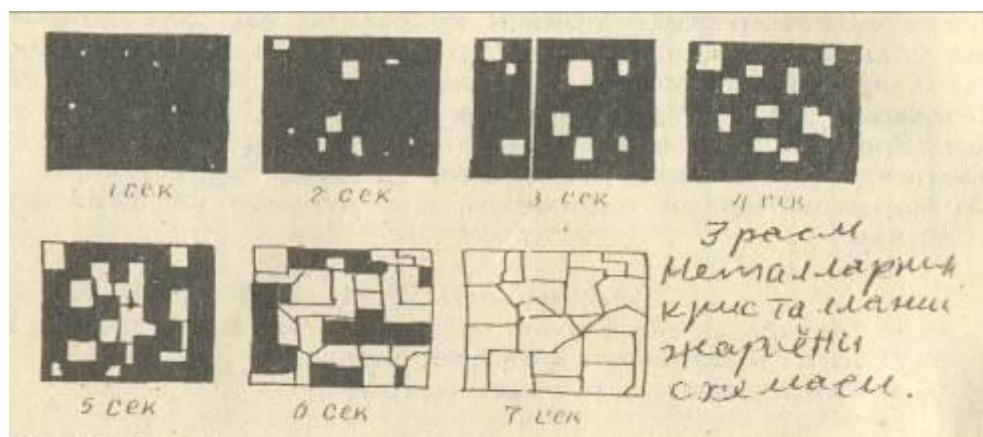
1. Металларнинг кристалланиш жараёни
2. Донларнинг йирик ва майдалигига таъсир этувчи факторлар.

Маълумки ҳар қандай модда шароитга кўра газ ва қаттиқ ҳолатда бўлиши мумкин. Соф металларнинг бу агрегат ҳолатларининг ўзгариши муайян температурада боради.

Металларни суюқ ҳолатдан қаттиқ ҳолатга ўтиши уларнинг **бирламчи кристалланиши** деб айтилади.

Металларнинг атомлари тартибсиз ҳаракатдаги суюқ ҳолатдан атомлари тартибли жойлашган қаттиқ ҳолатга ўтиш жараёни **кристалланиш** жараёни дейилади.

1878 йилдаёқ рус олими Д.К.Чернов ўзининг кўп йиллик илмий ва амалий кузатишларига асосланиб металлариинг кристалланиш қонуниятини биринчи бўлиб топди. Унинг кўрсатишича металларнинг кристалланиш жараёни ўз навбатида икки элементар жараёнини ўз ичига олади. Улардан бири кристалланиш марказларининг ҳосил бўлиши, иккинчиси эса ҳосил бўлган марказлар атрофида кристалларнинг усиши.

Маълумки металл хали суюқлигида унинг атомлари узлуксиз, бетартиб ҳаракатда бўлади. Температураси пасайган сари бу металл атомларининг тартибсиз ҳаракати сусайиб, маълум бир температурадан бошлаб суюқ металлнинг айрим участкаларида келгусида кристалланиш марказлари бўлувчи атомлар группаси модда таркибидаги фарқ ҳисобига вужудга келади. Вужудга келган ана шу туғма кристалланиш марказларининг баъзилари тартибсиз ҳаракатдаги бошқа атомлар билан бомбардимон қилинса, баъзилари бу шароитда турғун бўлади. Бу туғма марказлар атрофида металларнинг кристалланиши бошланади. Шунини айтиш керакки, эримеган турли оксидлар ва металлмас зарралар ҳам кристалланиши ролини ўйнайди. Кристаллнинг дастлабки даврида вужудга келаётган кристаллар

маълум геометрик шаклда бўлиб эркин ўсиб боради. Улар бир-биридан ўлчамлари ва йуналиши билан фарқ қилади. ўсаётган бу кристаллар бир-бири билан тўқнашганда унинг тўғри геометрик шакли бузилади. У йўналиши бўйича кристаллнинг эркин ўсиши тўхтаб бошқа томондан кристалл билан тўқнашгунча давом этади. Кристалланиш тўла тугагандан сўнг турли шаклдаги ва ўлчамлари турлича йуналган донлар ҳосил бўлади. Бу донлар ўлчамлари кристалларнинг ўсиш тезлиги (кт) ва кристалланиш марказлари (мс) сонига боғлиқ.

Қуйидаги расмда кристалларнинг ўсиш тезлиги ва марказлар сони ўта совиш даражаси (п) га боғлиқлигини кўрсатилади.

Металларнинг кристалланиш қонуниятларини ўрганиш, уларнинг хоссаларини яхшилаш йулларини кўрсатади. Масалан, метал донасини майдалаб хоссаларини яхшилаш мақсадида суяқ металлга маълум микдорда лигерловчи элементлар никель, хром, мис элементлари қўшилиб, лигерланган қотишмалар олинса, баъзи 0,7% гача церий ёки магний (модификатор) қўшилиб модификациялашган сифатли қотишмалар олинади.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Металларнинг кристалланиш жараёни қандай содир бўлади?
2. Ҳосил бўлган донларнинг ўлчамлари нималарга боғлиқ?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

- 1) Флуктуация ходисаси - бу атомларни тўпланиб қолиши
- 2) Модификатор - қўшилган қўшимча элементлар

3. Металларнинг аллотропияси ва металларнинг иккиламчи кристалланиши

РЕЖА:

1. Металларни иккиламчи кристаллаш
2. Металларнинг аллотропиясининг ахамияти.

Бир металлнинг ҳар хил шароитда (босим ўзгармас бўлса, ҳар хил температурада) турлича кристалл панжара ҳосил қила олиш хусусиятини **аллотропия**, бошқача айтганда **полиморфизм** деб аталади.

Бир металлнинг ҳар хил кристалл турлари унинг **аллотропик** шакл ўзгаришлари ёки **модификациялари** дейилади. Металларнинг аллотропик шакл ўзгаришлари грек ҳарфлари **α, β, γ, δ** ва бошқалар билан белгиланади. Аллотропик шакли ўзгариши бир температуранинг ўзида содир бўлади.

Металлнинг аллотропик шакл ўзгариши совиши вақтида содир бўлса иссиқлик ажралиб чиқади. қиздириш вақтида содир бўлса, иссиқлик ютилади.

Қаттиқ ҳолатдаги металда содир бўладиган аллотропик ўзгаришлар вақтида кристалл панжара шакли ва турининг ўзгариши **иккиламчи кристалланиш** ёки **кайта кристалланиш** деб аталади.

Металларда бўладиган аллотропик шакл ўзгаришларнинг амалий аҳамияти катта, чунки ҳар хил модификацияда бу оладиган металлнинг хоссалари аллотропик шакл ўзгаришларига боғлиқдир.

Металл ва қотишмаларни термик ишлаш усуллари уларнинг маълум шароитда бир модификациядан (ички тузилишдан) иккинчи модификацияга ўтиш хусусиятига асосланган металлларни термик ишлаб, уларнинг хоссаларини зарра томонга узгартириш мумкин.

(** Расм-4)

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Аллотропия ҳодисаси деб нимага айтилади?
2. Металларнинг аллотропияланиш аҳамияти нима?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. Полиморфизм - кристалл панжараларнинг ўзгариши
2. Аллотропия - alos - бошқа tropisi - бурилиш.

3 – МАЪРУЗА

Қотишмалар. Механик аралашма, кимёвий бирикиш, қаттиқ эритма.

РЕЖА:

1. Қотишма тўқрисида умумий маълумот
2. Механик аралашма, химиявий бирикиш, эритмалар.

Икки ва ундан ортиқ элементларни бирга суюқлантириш йўли билан олинган мураккаб жисм **қотишма** деб аталади.

Техникада қотишмалар асосан бир неча металлларни ёхуд металлларни қўшиб суюқлантириш йўли билан олинади.

Бу усул билан олинadиган қотишмаларга чўян, пўлат, бронза, латун мисол бўла олади. Баъзи ҳолларда қотишмалар шу қотишма таркибига кирувчи элементларнинг кукуни аралашмаларини махсус қолипларда пресслаб, сўнгра ҳосил қилинган буюмнинг таркибига қараб 1100-1400⁰ С температура оралиғида қиздириш йўли билан олинади.

Бундай қотишмалардан турли кескичлар учун ишлатиладиган қаттиқ қотишма пластинкалари ва қўпгина металоқерамик деталлар бунга мисол бўла олади.

Текширишлар шуни кўрсатадики, қотишма таркибига кирувчи элементларнинг атом диаметрлари кристалл панжара хилига ва уларнинг суюқланиш температурасига ва умуман айтганда элементлар атомларининг ўзаро муносабатига кўра қотишмалар: механик аралашмага, кимёвий бирикмага, қаттиқ эритмага бўлинади.

Механик аралашма

Агар қотишма таркибига кирувчи элементларнинг атомлари кристалланиш жараёнида бир-бирига тортилмай балки, қочса, бундай қотишма таркибига кирувчи ҳар бир элемент атомлари қаттиқ ҳолда мустақил кристалллар ҳосил қилади. Ҳар бир элемент доналари ўзаро фақат доналар чегараси билан боғланган бўлади ҳолос.

Бундай қотишмалар таркибига кирувчи элементлар айрим доналарнинг механик аралашмасидан тузилганлиги учун **механик аралашма** деб аталади. (**5-расм)

А ва В элементлардан иборат қотишмаларнинг тузилишини микроскопда кўрсак қотишманинг А ва В элементлари доналари механик аралашмадан иборатлиги яққол кўринади.

Бундай структурали қотишмага кўрғошин, сурма қотишмалари мисол бўла олади. Қотишмаларнинг кристалланиш жараёнида ўзгармас

температурада хосил бўладиган механик аралашма **эвтектик қотишма** деб ёки тўғридан тўғри **эвтектика** дейилади.

Эвтектик қотишмаларнинг суяқланиш температураси қотишма таркибига кирган элементларнинг суяқланиш температураси қотишма таркибига кирган элементларнинг суяқланиш температурасидан паст ва қолипларга қуйилиши осон бўлади.

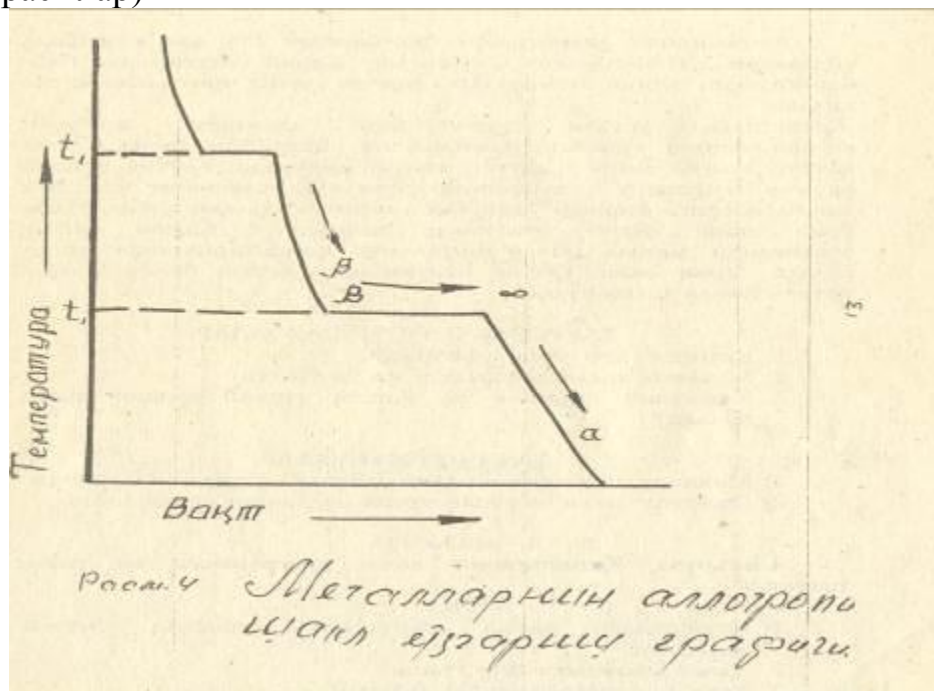
Кимёвий бирикма

Агар қотишма таркибига кирувчи элементлар атомлари кристалланиш жараёнида ўзаро кимёвий таъсир этса, бундай элементлар қаттиқ ҳолатда кимёвий бирикма хосил қилади. Кимёвий бирикмаларнинг кристалл панжараси мураккаб бўлганлигидан уларнинг қаттиқлиги ва электр қаршилиги юқори ва суяқланиш температураси аниқ бўлади.

Қаттиқ эритма

Кўпгина металл қотишмалари суяқ ҳолатда бир жинсли, яъни, компонентлари бир-бирига эриган ҳолатда бўлади ва кристалланиш жараёнида бир жинслилиги сақланиб қолади қотишма компонентларининг таркибига киради, яъни, компонентлар бир-бирида эрийди. Бундай қотишманинг кристалланиш натижаларида хосил бўлган қаттиқ жисм **қаттиқ эритма** деб аталади. Бинобарин, қаттиқ эритма бир фазали ва бир турдаги кристалллардан иборат ва бир кристалл панжарага эга бўлган қотишмадир.

(****6,7-расмлар)

Атомларнинг диаметрлари бир-биридан 15% дан кам фарқ қиладиган Д.И.Менделеев элементлар даврий системасида бир-бирига

яқин турган элементлар кўпинча қаттиқ эритмалар ҳосил қилади.

Қотишмада эрувчи элементнинг атомлари эритувчи компонентнинг кристалл панжарасига сингишдан ҳосил бўлган қаттиқ эитма сингиши **қаттиқ эритма** дейилади. Қаттиқ эритма эрувчи компонент атомларининг эритувчи компонент кристалл панжарасидаги атомлар ўрин олиш натижасида ҳам ҳосил бўлса, ўрин олиш **қаттиқ эитмалар** дейилади. Сингиш қаттиқ эитмалари металл билан металлмас қотиштирилганда ҳосил бўлади. Ўрин олиш қаттиқ эитмаларга металл билан металл қотирилганда ҳосил булади.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Қотишма деб нимага айтилади?
2. Механик аралашма қандай ҳосил бўлади?
3. Қимёвий бирикма ва қаттиқ эритма қандай ҳосил бўлади ?
- 4.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. Механик аралашма - оддий алохида-алохида аралашгани.
2. Эритма - икки ва ундан ортиқ модданинг аралашгани

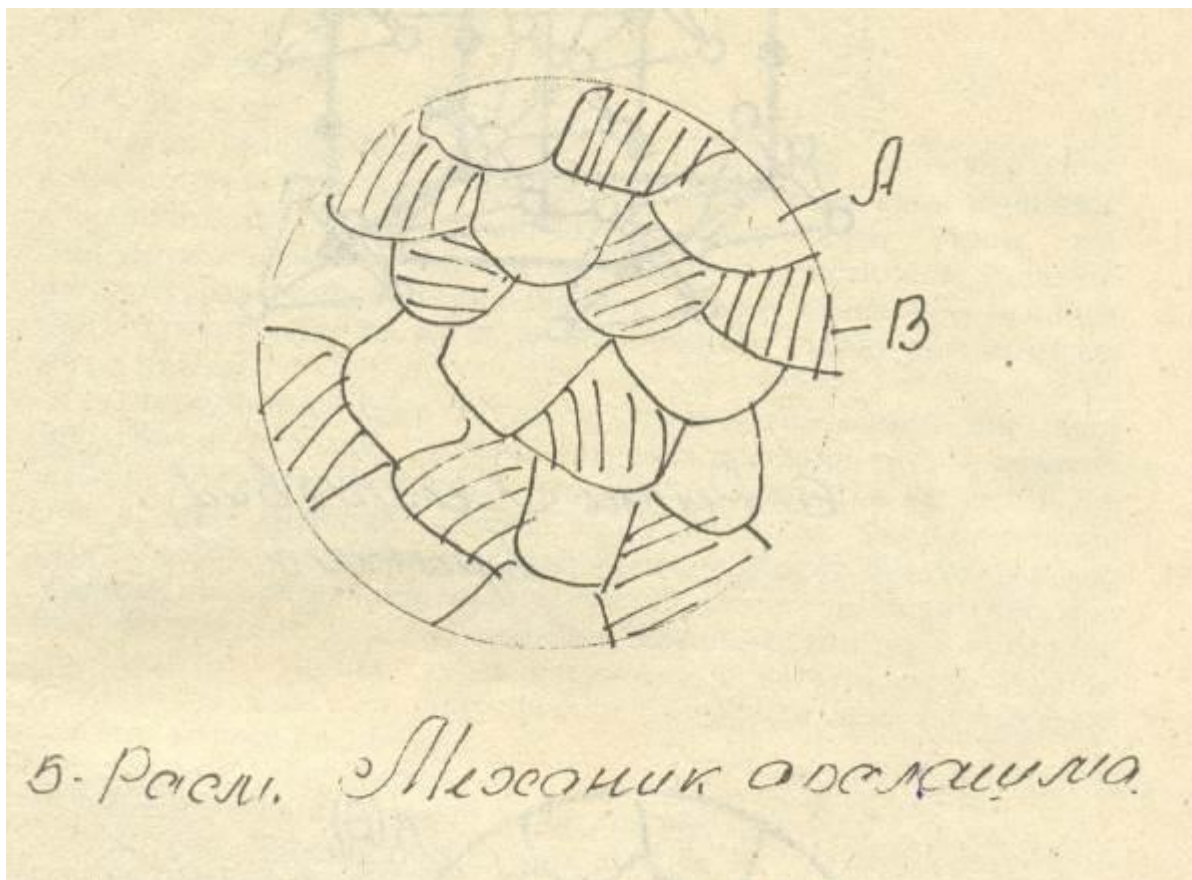
4-МАЪРУЗА

Қотишманинг ҳолат диаграммаси ва унинг тузилиши.

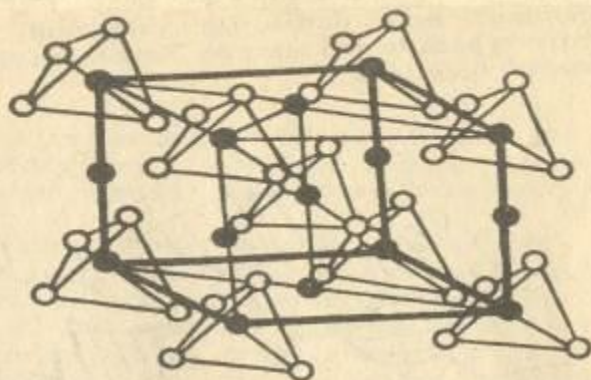
РЕЖА:

1. Қотишмалар ҳамда диаграмма туғрисида умумий маълумот.
2. Ҳолат диаграммасини тузиш
3. Тузилган диаграмманинг таҳлили

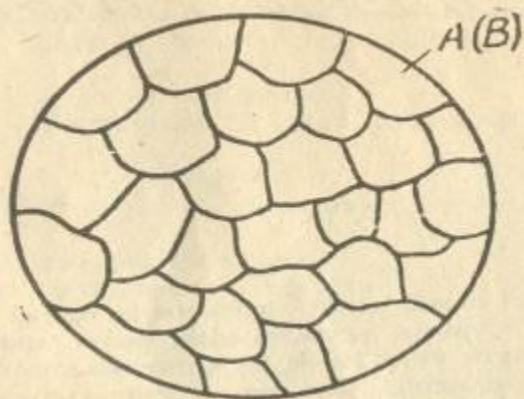
Қотишмалар икки компонентли бўлса, бундай қотишмаларнинг ҳолат диаграммасини тузиш учун координаталар системаси олиниб, унинг ординаталар ўқига қотишманинг температураси, абсциссалар ўқига эса концентрацияси қўйиб чиқилади. Бунинг учун аниқ таркибли қотишма тигель печига солинадида сўнгра қиздирилади, қотишма температурасининг вақт бирлигида ўзгариши термoeлектрик пирометр, структурасини эса махсус металлографик микроскоп ёрдамида кузатиб борилади.

Шу усулда биз оддий ҳолат диаграммаси ҳосил килувчи Рв (қўрғошин) ва SB (сурьма) қотишмасини ҳолат диаграммасини тузиб қўрамиз. Бунинг учун Рв ва SB қотишмасининг турли хил концентрациялари олиниб, олинган қотишмаларнинг критик температураларини аниқлаймиз. Бу критик температуралари жадвалда келтирилган.

6-Расм. Химизвий
брикка.

7-Расм. Баттач
эритма.

Қотишманинг концентрацияси	Кристаллана бошлаш температураси ⁰ С-да	Кристалланиб бўлиш температураси
-------------------------------	--	-------------------------------------

100% Рв	327	327
95% Рв ва 5% 5в	300	246
90% Рв ва 10% 5в	260	246
87% Рв ва 13% 5в	246	246
75% Рв ва 25% 5в	340	246
100% бв	631	631

Агар аниқланган натижалар асосида ҳар бир ҳол учун совитиш эгри чизиқлари чизилиб, координаталар системасининг координаталар ўқиға температура, абциссалар ўқиға эса концентрацияси қўйилса қотишмаларнинг кристаллана бошлаш температураларини ва кристалланиб бўлиш температураларини ўзора туташтирсак Рв ва Sb қотишмасининг ҳолат диаграммаси ҳосил бўлади.

Маълумки t_s температураси суяқ қотишманинг энг паст температураси бўлиб, бу температурада қотишма қаттиқ ҳолатға ўтиши керак. Текширишлар шуни кўрсатадики, 87% Рв ва 13% Sb дан иборат қотишма қаттиқ ҳолатда Рв ва Sb элементлар кристалларнинг механик аралашмасидан иборат бўлади. Бундай механик аралашма (эвтетика) ҳосил бўладиган температура эвтетик температура деб бундай таркибли қотишма **эвтетика** қотишма деб аталади. Шунга кўра қотишмалар эвтетикагача бўлган қотишмалар дейилади, эвтетикадан сўнг томонлари эвтетикадан кейинги қотишма дейилади.

I соха - суяқ эритма

II соха - Рв кристалл - суяқ эритма

III соха - Рв кристалл - суяқ эритма

IV соха - Рв кристалл - суяқ эритма (Рвкр + Sb эр)

V соха - Рв кристалл - эвтетика (Рвкр + Sb эр)

Қотишмалар кристалланиш бошлаш чизига АСВ ликвидус деб ундан юқорисида суяқ, ДСЕ кристалланиб бўлиш чизиги Солидус чизиги дейилади. (** 8,9расм)

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ҳолат диаграммаси нимани кўрсатади?
2. Ҳолат диаграммаси қандай тузилади?
3. Диаграммалардан нималарни аниқлаймиз?

Таянч тушунчалар:

Эвтетика ~ осон эрувчанлик демакдир.

Концентрация - аралашма.

5 – МАЪРУЗА

Темир билан углерод қотишмаларининг ҳолат диаграммалари.

РЕЖА:

1. Темир билан углерод қотишмаларининг ҳолат диаграммасининг таркибий қисмлари
2. Темир билан углерод қотишмаларининг ҳолат диаграммалари структуралари
3. Темир билан углерод қотишмаларининг ҳолат диаграммалари структуралари ва критик нуқталари.

Темир билан углерод (Fe-C) қотишмаларининг ҳолат диаграммаси бутун дунё олимларининг узоқ, йиллар давомида олиб борган самарали ишлари туфайли яратилган диаграммадир. Ҳолат диаграммаси Fe дан C гача бўлган қотишмаларни ўз ичига олиши керак, лекин амалда фойдаланилган Fe-C қотишмаларда углероднинг 4,5-5% дан ортмагани учун $\text{Fe-Fe}_3\text{C}$ диаграммасини умумий ҳолатда кўриб чиқиш билан чегараланамиз. Шунинг ҳам айтиш керакки, $\text{Fe-Fe}_3\text{C}$ диаграммасини тузишда Pv ва Sb қотишмалари ҳолат диаграммасини тузишдаги каби термик анализ материалларига асосланади ва координата ўқлари олиниб, абциссалар ўқига углероднинг қотишмадаги фоиз миқдори ординаталар ўқига эса қотишма температурасига қўйиб чиқилади. Сўнгра $\text{Fe-Fe}_3\text{C}$ қотишмаларнинг темирдан то цементит Fe_3C гача бўлган критик температураси ва структураси белгиланиб олиниб, турли концентрацияли қотишмалар кристалланишининг ва қайта кристаллана бошланишининг ва туташ температуралари ўлчазилиб улар ўзаро туташтирилса темир билан цементит қотишмаларининг ҳолат диаграммаси ҳосил бўлади. Темир углерод қотишмалари суюқ ҳолатдан аста-секин уй температурасигача совутиб борилганда тубандаги мувозанат структураларини кўришимиз мумкин: аустенит, ферит, цементит, ледбурит ва графит. Шу

структураларини кўриб чиқамиз.

Феррит - углероднинг альфа-температурадаги қаттиқ эритмаси бўлиб, бу эритмада углерод миқдори жуда оз ($723\text{ }^{\circ}\text{C}$ да, $0,02\%$) бўлади. Феррит техникавий тоза темир бўлиб унинг таркибида тахминин $99,8-99,9\%$ ге ва қолган қўшимча элементлар бор.

Цементит - темирнинг углерод билан ҳосил қилган кимёвий бирикмаси яъни темир таркибида Fe_3C бўлиб таркибида $0,67\%$ углерод бўлган мураккаб кристалл панжарали структура. Маълум шароитда парчаланиб эркин углерод ажралиб чиқара оладиган бекарор бирикмадир.

Аустенит - углероднинг гамма темирдаги қаттиқ эритмаси бўлиб, бу эритма таркибида 1130°C да 2% гача углерод бор. Температура пасайиб борган сари углероднинг гамма температурадаги эриши камаяди.

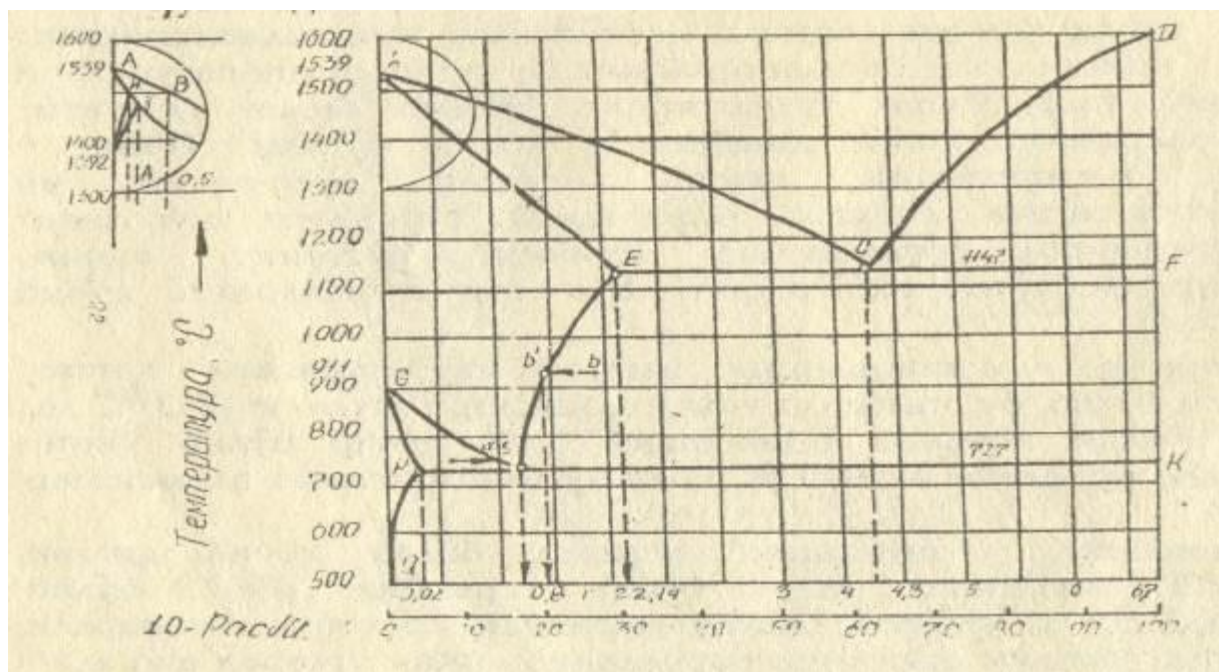
Перлит - аустенитнинг аста секин совишда ферит билан цементитнинг майда доналарига парчаланишидан ҳосил бўлган механик аралашма. Бундай структурада $0,8\%$ углерод бўлади.

Лидебурут - аустенит-цементит доналаридан иборат механик аралашма таркибида $4,3\%$ углерод бўлган чўяннинг кристалланишидан ҳосил бўлади.

Графит - асосий металл массасида пластинка ёки дона шаклида бўладиган эркин углерод.

Юқоридаги структураларидан ташқари **сульфидлар, фосфидлар, оксидлар, нитратлар** ва бошқалар бўлади. Диаграммадан А нукта темирнинг суюқланиш температурасини С нукта аллотропик шакл ўзгаришини кўрсатади. Д нукта цементитнинг суюқланиш температурасини кўрсатади. Агар абциссалар ўқида 2% ли углеродни кўрсатувчи нуктадан вертикал ўтказилса диаграмма 2 қисмга бўлинади. Бу диаграмманинг чап қисми пўлатларга, ўнг қисми эса чўянларга оиддир.

АСД - чизиғи ликвидус, АЕСF -чизиғи эса солидус чизиғи эканлиги кўриниб турибди. . (**10-расм)

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

- 1 Ордината ва абцисса ўқларига қандай белгилар қўйилади?
2. Темир билан углерод холат диаграммаси неча қисмга бўлинади?
3. Қандай структуралар бор?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

- 1) Критик нукта - қотишма ўз холатини ўзгартириш температураси
- 2) Диаграмма - темир билан углерод қотишмасини холатини курсатувчи чизиқ.

6 -МАЪРУЗА .

Углеродли пулатларнинг турлари.

РЕЖА:

1. Пулат тўғрисида умумий маълумот.
2. Пулатларнинг турланиши ва маркаланиши.
3. Махсус пулатлар.

Металлургия заводларида темир рудаларидан аввал чўян, чўяндан эса пулат ишлаб чиқарилади. Углеродли пулатларнинг асоси темир (97-99,5%) бўлганлиги билан унда маълум миқдорда (Mn,S,Si,P,N) ва баъзи тасодифий қўшимчалар (Cr,W,Cu) ва бошқа элементлар ҳам бўлади. Темир углерод қотишмаларининг хоссаларига углероднинг таъсири жуда катта. қотишмада углерод миқдори ортган сари унинг пухталиги ортиб, пластиклиги камайиб боради.

Углеродли пулатларда доимо бўладиган элементлар миқдори маълум даражада, масалан: Mn-0,7%, Si-0,5%, P-0,005%, S-0,05% дан ошмаслиги керак.

Машинасозликда ишлатиладиган пулатлар ишлатиш сохаларига ва кимёвий таркибига кўра тубандаги гуруҳларга бўлинади.

Ишлатилишига кўра:

1. Конструкцион пулатлар
2. Асбобсозлик пулатлар

Кимёвий таркибига кўра:

1. Углеродли пулатлар
2. Легирланган пулатлар

1. Конструкцион пулатлар:

Конструкцион пулатлар таркибида 0,6% гача углерод бўлади. Углеродли конструкцион пулатлар сифатига кўра оддий сифатли пулатлар, сифатли пулатларга бўлинади.

а) оддий сифатли пулатлар - кўрилиш конструкциялари, арматуралари, симлар, парчин михлар ва бошқа буюмлар тарзида

истеъмолчиларга юборилади. Оддий сифатли пўлатлар ГОСТ 380-60 га кўра 3 гуруҳга бўлинади: А,Б ва В гуруҳга бўлинади.

А гуруҳда механик хоссалар гарантияланади.

Б гуруҳда кимёвий хоссалари гарантияланади.

В гуруҳда механикавий ва кимёвий хоссалари гарантияланади.

А гуруҳда пўлатлар Ст харфи билан 0,1,2...7 рақамлари билан маркаланади. Рақам қанча катта ўлса пўлатларнинг мустаҳкамлиги шунча ортиқ бўлади. Агарда рақам ишорасидаш кейин КП бўлса пўлат қайнайдиған пўлат бўлади.

Масалан: СТО, Ст1, Ст2, Ст3, Ст4, Ст5, Ст6, Ст7

Б гуруҳда пўлатлар М.К.Б.Ст харфлари ва рақамлари билан маркаланади.

Масалан: МСТО, ...МСт7, КСТО,...,КСт7, БСт1,...,БСт7

В гуруҳда пўлатлар асосан Мартин усулида кислород хайдаладиған конвертор усулида тайёрланади. ВМСТ1...,ВКСТ1

б) сифатли пўлатлар. ГОСТ 1050-60 га кўра пўлатларнинг механик ва кимёвий хоссалари гарантияланади. Бу пўлатлар кислород тепасидан хайдаладиған асосий конверторларда тайёрланади. Сифатли пўлатлар таркибидаги маргенцининг миқдориға кўра икки гуруҳга бўлинади.

I гуруҳ пўлатларда маргенц миқдори 0,8% бўлади.

II гуруҳ пўлатларда 1,2% га етади.

I гуруҳ пўлатлари рақамлар ва тегишли миқдорлар билан.

II гуруҳ пўлатлар эса рақамлар ва Г харфи билан маркаланади.

Масалан: I гуруҳ пўлатлар 05, 05 кп, 08, 10, 15, 20, 25, 30, ...,85...

II гуруҳ пўлатлар 15Г, 20Г, ...,70 г маркадаги икки хонали сонлар 100 га бўлинади. Шу марка пўлати таркибидаги углероднинг ўртача миқдори чиқади. Г харфи маргенцининг миқдори оширилганлигини билдиради.

Масалан: 15Г-0,15% углерод $Mn = 0,8-1,2\%$ гача эканлиги кўрсатади.

Юкоридаги маркадаги пўлатлардан 10, 15, 20, маркали пўлатлардан тайёрланган деталлар зарур бўлган тақдирда цементитланади яъни, сиртки қатламига углерод сингдирилади,

25, 30, 35 маркали пўлатлар термик ишланади бўшатилади. Таркибида олтингугурт ҳамда фосфор миқдори оширилган пўлатлар автомат пўлатлар бор. ГОСТ - 1414-54 га кўра А12, А20, А30, А40г маркалари мавжуд.

2. Углеродли асбобсозлик пўлатлар

Углеродли асбобсозлик пўлатлар жумласига таркибида 0,65 дан 1,ц35% гача углерод бўлган пўлатлар киради. Углеродли асбобсозлик пўлатлар сифатли ва юқори сифатли бўлиши мумкин.

Углеродли асбобсозлик пўлатлар У7, У7А, У8, У8А,..., У13, У13А харфлар билан маркаланади.

У - Углеродли эканлигини, кейинги ракамни унга бўлсак С нинг % миқдори А-харфи сифатли эканлигини кўрсатади. Углеродли асбобсозлик пўлатлар таркибида 0,15-0,35% кремний, 0,15-0,4% маргенц ва бундан ташқари сифатли асбобсозлик пўлатлар таркибига 0,2% хром, 0,25% никел, 0,25% мис киради. Углеродли асбобсозлик пўлатлар. Углеродли асбобсозлик пўлатларда Мп 0,6% га етиши ҳам мумкин. Бунга Г харфи кўйилади. У8І, У8ГА

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Пўлат деб нимага айтилади?
2. Пўлатлар қандай турланади?
3. Пўлатларнинг маркаланиши

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

- 1) Ст - сталь яъни пўлат маъносини билдиради.
- 2) Кп ~ кипящий - кайнайдиган
- 3) Мп - маргенец, Б-биссемер, К – конвертор
усулида пўлат олиш.

7 - МАЪРУЗА

Легирланган пўлат.

РЕЖА:

1. Легирланган пўлатларнинг таркибига кирувчи элементлар
2. Легирланган пўлатларнинг маркаланиши

Таркибига атайлаб қўшилган элементлар, масалан, хром, никель, вольфрам, ванадий ва бошқалар ёки ортикчароқ миқдорда доимий қўшимчалар, масалан, кремний, маргенец ва бошқалари бўлган пўлат махсус ёки легирланган пўлат деб қўшилган ва ортикчароқ бўлган бундай элементлар эса махсус легирловчи деб аталади.

Пўлатни легирлашдан яъни унга легирловчи элементлар қўшишдан кўзда тутиладиган мақсад пўлатнинг хоссаларини зарур томонга қараб ўзгартиришдан иборат. Легирловчи элементлар пўлатнинг пухталигини, қовушқоқлигини, ейилишга чидамлилигини ва бошқа механик хоссаларини оширади.

Легирланган пўлатлар тегишли харфлар ва рақамлар билан маркаланади. ГОСТ га кўра хар қайси легирловчи элемент маълум харф билан белгиланади, масалан: А-азот, Ю-алюминий, Р-бор, Ф-ванадий, В-вольфрам, К-кобальт, С-кремний. Г-маргенец, Д-мис, Е-селен, Т-титан, Х-хром, П-фосфор харфи билан белгиланади. Рақамлар уларнинг фоиз миқдорини кўрсатади. Энг олдин турган рақам шу пўлат таркибидаги углерод миқдорининг процентининг 1/100 улуши ҳисобида ёзилади. Харфлардан кейин рақам шу элементнинг фоиз миқдорининг ўртача миқдорини билдиради. Легирловчи элементлар 1% дан кам ёки 1% дан сал ошиқроқ бўлса, рақам ёзилмайди. Масалан, 20 ХН = 0,17-2,23% углерод, 0,45-0,75% хром, 1,0-1,4% никель. 18 Х 2Н4В = 0,14 ~ 0,2 углерод, 1,35-1,65% хром, 4-44% никель, 0,8-1,2% вольфрам.

Баъзан углероднинг миқдори ўндан бир улушида ҳисобланади 9ХС. 0,9%С, 4 ХВГС = 0,4% углерод.

Баъзи гуруҳ пўлатлар қўшимча равишда ҳарфлар билан белгиланади. Масалан: роликавий подшибник пўлатлар ш-ҳарфи билан магнитовая пўлатлар Е электротехникавий пўлатлар Э. тескесар пўлатлар Р ҳарфи билан белгиланади. Легирланган пўлатлар таркибидаги углерод миқдори 0.04% гача бўлса, пўлат маркаси олдига 2 -та ноль, 0,04-0,004% гача бўлганда битта ноль ёзилади.

Масалан: 00-Х 18Н-10 ёки 0-Х-13 углеродли пўлатлар сингари легирланган пўлатлар ҳам ГОСТ га кўра легирланган конструкцион пўлатлар ва легирланган асбобсозлик пўлатларга бўлинади.

Легирланган конструкцион пулатлар

Легирланган конструкцион пўлатларда углерод миқдори 0,55% - гача легирловчи элементлар миқдори 5% - гача бўлади. Бу машинасозликда, самолётсозликда кўп ишлатилади.

Масалан: 20Х, 40Х, 30ХГС, 18ХНВ, 60 С

Легирланган асбобсозлик пўлатлар. Бу пўлатларда углерод миқдори 15% - гача легирловчи элементлар миқдори ортиқча бўлади. Масалан: тезкесар пўлатлар - юқори легирланган пўлатлар бунга мисол бўла олади. Р18, Р9, РК10 бу пўлат 600-700°С гача қиздирилганда кескирлигини йўқотмайди.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Легирланган деган сўзнинг маъноси нима?
2. Легирланган пўлатлар қандай маркаланади?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

- 1) Легирловчи элемент - суяқ металлнинг таркибига қўшилиб унинг хоссаларини ўзгартирувчи модда.

8 – МАЪРУЗА

ЧЎЯНЛАР.

РЕЖА:

1. Чўян тўғрисида умумий маълумот.
2. Чўянларнинг турланиши.
3. Чўянларнинг маркаланиши.

Маълумки, чўян домна печидан олинган бўлиб, унинг таркибида 2% дан ортиқ углерод бўлган мўрт қотишмадир. Углероддан ташқари 0,5% дан 4,25% гача кремний, 0,2-3,5% гача, 0,1-1,3% фосфор, 0,02-0,2% олтингугурт бўлади. Чўянларнинг таркибидаги углероднинг ҳолати ва шаклига кўра улар 4 группага бўлинади. Оқ чўян, кулранг чўян, пухталиги юқори чўян, болғаланувчан чўян.

1. Оқ чўян, (қайта ишланувчан чўян)

бу чўянда углерод, темир бўлган кимёвий бирикма ҳосил қилган ҳолатда яъни цеминтит ҳолатда бўлади. Шунинг учун у жуда қаттиқдир.

2. Кулранг чўян, (қуйиш чўяни)

бундай чўянларда углерод эркин ҳолда, яъни графит тарзда бўлади. Кулранг чўян оқувчан, қотганда ҳажми ҳам қисқарувчан, суюқланиш температураси паст, кесиб ишлашуви қотишмалардир. Лекин бу чўян пўлатларга нисбатан анча мўрт кулранг чўян сиқилишга тебранма кучларга анча яхши қаршилиқ кўрсатади. Кулранг чўянларни юзлари кулранг тусда бўлади. ГОСТга кўра уларнинг асосий маркалари қуйидагилардан иборат.

Феррунтли чўян СЧ 00

Феррунтли - перлитли чўян СЧ 12-28

Перлит - ферритли чўян СЧ 15-32

Перлитли чўян СЧ 18-36, СЧ 21/40, СЧ 24-44, СЧ 28-48, СЧ 32-52

3. Пухталиги юқори чўян

Бундай чўянларнинг структуралари перлит билан шарсимон майда графит доналаридан иборат бўлади. Бундай чўян олиш учун амалда сариқ чўянни қолипга ўйиш олдида унга озгина магний қўшилади. Натижада ажралиб чиққан графит шар шаклига киради. Бундай чўяннинг қуйидаги маркалари бор. ВЧ 45-0, ВЧ 50-2,5 ВЧ 50-2, ВЧ 45-5, ВЧ 40-10

4. Болғаланувчан чўян

Болғаланувчан чўян. Оқ чўян куймасини узок вақт (3-4 кун) давомида 900-1000°C температурада юмшатиш натижасида олинади. Бу жараён натижасида Fe C перлитга ва бодрок нусха графитга парчаланади. Болғаланувчан чўянларнинг чўзилишдаги мустаҳкамлиги чегараси бошқа чўянларникига қараганда юқорирок бўлиб, у зарб кучлари таъсирига ва коррозияга яхши қаршилиқ кўрсатади. Бу чўянни болғалаб бўлмайди.

Болғаланувчан чўян дегани шартли ном бўлиб, бу ном унинг кулранг чўянга қараганда бироз пластик бўлгани учун берилган. Болғаланувчи чўянни баъзи маркалари куйидагича:

Феррмитли чўян КЧ 37-12, КЧ 35-10, КЧ 33-8, КЧ 30-6

Перлитли чўян КЧ 20-3, КЧ 35-4, КЧ 30-3: болғаланувчан эканлигини кўрсатади.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Чўян деб нимага айтилади?
2. Чўянлар қандай турланади?
3. Махсус чўянлар дан мисол келтиринг.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. **СЧ** - (серий чугу́н) кулранг чўян
2. **К**-(ковкий чугу́н) болғаланувчан чўян
3. **В**-(высокопрочный чугу́н) пухталиги юқори чўян

**Рангли металллар ва уларнинг қотишмалари.
Алюмин ва унинг қотишмалари.**

1. Рангли металл қотишмаларини халқ хўжалигида ишлатилиши.
2. Алюминни ишланиш турлари ва маркаланиши.
3. Алюмин қотишмаларининг турлари. -

1. Рангли металл қотишмаларини халқ хўжалигида ишлатилиши.

Халқ хўжалигида рангли металлларнинг ва уларнинг қотишмаларининг аҳамияти катта. Халқ хўжалигининг баъзи соҳаларида масалан авиация саноатида ракетасозлик, электротехника ва радиотехникада рангли металллар ва уларнинг қотишмалари асосий конструкцион материал ҳисобланади. Рангли металлларга **олтин, кумуш, платина, мис, алюминий, рух, магний, кўрғошин, қалай, титан, никель** ва бошқалар киради. Шуларнинг ичида биз алюмин ва мис қотишмалари тўғрисида қисқача маълумотни кўриб чиқамиз.

2. Алюмин қотишмалари

ГОСТ 11069-64 га кўра 13 маркали алюмин ишлаб чиқарилади. Алюминларнинг бу маркаси тозалик даражасига қараб 3 гуруҳга бўлинади. 1-гуруҳга таркибида 0,0001% қўшимчалар бўлган нихоятда тоза алюмин киради ва A-999 билан маркаланади.

2-гуруҳга жуда тоза алюминлар, жумладан A-995, A-99, A-97, A-95 лар киради.

3-гуруҳга эса техникавий жихатдан тоза алюминлар A-85, A-8, A-7, A-6, A-5, A-0, AE ва Aц киради. A-маркаларида қўшимча элемент 1% га етади. Соф алюмин электротехникада кимёвий аппаратлар алюмин қоғоз, электр симлари ишлаб чиқаришда ишлатилади. Машинасозликда эса алюмин қотишмалари ишлатилади.

Алюмин қотишмалари 2 гуруҳга деформациябоп ва қуймабоп қотишмаларга бўлинади.

1) алюминнинг деформациябоп қотишмалари алюминнинг босим билан ишлаш учун мўлжалланган қотишмалари деформациябоп қотишма дейилади.

Бу Уз навбатида термик йўли билан пухталаниб бўладиган ва бўлмайдиган қотишмалар бўлади.

а) термик йўли билан пухталанмайдиган алюмин қотишмаси жумласига Al-Mn ва Al-Mg қотишмалари киради.

Al-Mn системасидаги қотишмалар AMg харфи билан маркаланади.

Масалан: AMц, AMg, AMg3, AMg5, AMg7 ва х.к. Маркада рақам магнийнинг % миқдорини кўрсатади.

б) термик йули билан пухталанадиган алюмин қотишма

бунга энг кўп ишлатиладиган дуралюминий киради. Дуралюминий таркибида мис Си ва Mg киради.

А-Си-Mg дуралюминий ҳарфи билан белгиланади, рақамлар бўлади. Масалан: Д1, Д6, Д16. (Д) - Дуралюмин эканлиги рақам тартиб номерини белгилайди. Агар қотишма таркибига руҳ қўшилса, унинг пухталиги янада ошади. В95 маркаси кўп ишлатилади. Алюминийнинг деформациябоп қотишмалари унинг болғалаш прокатлаш штамплаш йўли билан ишланадиган қотишмалари киради. Масалан: АК4, АК5, АК6 рақами тартиб номерини билдиради.

Алюминийнинг қуймабоп қотишмаси

Бу қотишмалар ичида энг кўп тарқалган Al-Si системасидан қотишмалар бўлиб, улар силуминлар деб аталади. Силуминларни баъзи маркалари таркибида маълум микдорда СИ, Mg, Zn, п лар бўлади. Алюминийнинг қуймабоп қотишмалари АЛ ҳарфи ва рақамлари билан маркаланади.

Масалан: АЛ1, АЛ2, АЛ3,...,АЛ18, АЛ19В

АЛ2 - нормал силумин бўлиб, А-8 магнолийдир.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Рангли металлларга қандай металллар киради?
2. Энг кўп ишлатиладиган. Алюминий қотишмаларидан қайсиларини биласиз?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

- 1) Силумин - қуймабоп алюмин қотишма.
- 2) АЛ- (алюминий литейний) қуймабоп.

Мис ва унинг қотишмалари

РЕЖА:

1. Мис элементларининг турлари
2. Мис қотишмаларининг турлари

ГОСТ 859-66 га кўра миснинг қуйидаги маркалари мавжуд:

МОО, МО, М1, М2, М3, М4 МОО да 99,99% мис, МО да 99,95%, М1 да 99,90%, М2 да 99,70, М3 да 99,5%, М4 да 99% мис бўлади.

Жуда тоза мис навларини электр ўтказувчанлиги юқори бўлганлиги учун улардан электротехника ва радиотехникада кенг қўлланилади. Қолгани асосан мис қотишмалари тайёрлаш учун ишлатилади. Мис қотишмалари икки гуруҳга: **латун**лар гуруҳи билан **бронза**лар гуруҳига бўлинади.

1. Латунлар

Асосан мис билан руҳдан иборат қотишмалар латунлар деб аталади. Техникавий латунлар таркибида руҳ миқдори 45% га етади. Латунлар (**Л**) харфи билан ва рақамлар билан маркаланади. Л62, Л68, Л- латун эканлиги 62 - мис % миқдорини кўрсатади. Латун таркибида руҳдан бошқа лигерловчи элементлар бўлиши мумкин. Масалан: ЛС74-3, ЛО70-1, ЛАН59-3-2, ЛМц-58-2. Маркадаги биринчи сон миснинг % миқдорини қолган сонлар тегишли элементларнинг % миқдорини кўрсатади. Бу махсус латун таркибида элементлар қуйидагича белгиланади. **А-алюминий, С-қўрғошин, О-қалай, Ж-Темир, Н-никель, Мп-маргенц, К-кремний.** Масалан: ЛМц58-2 = Си-58% Мц-2%, Zn-40%

Латун маркаси охирида Л харфи бўлса қуймабоп, Л -харфи бўлмаса деформациябоп латунлар дейилади. Масалан: Лк 80-3л
Таркибида мис миқдори кўп. (Л96, Л90, Л85) маркали латунлар тайёрланади. Бундай латунлар томпак деб аталади.

2.Бронзалар:

Миснинг қалай, алюминий, қўрғошин, бериллий ва бошқа элементлар билан хосил қилган қотишмалари бронза деб аталади. Мис билан қалайдан иборат қотишма қадимдан маълум ва бу қалайли бронза дейилади. Таркибида қалай бўлмаган қотишмалар ҳам бор бу махсус бронзалар деб аталади. Бронзалар (**БР**) харфи таркибидаги элементларни билдирувчи харфлар ва шу элементларнинг % миқдорини ўртача миқдорини кўрсатувчи рақамлар билан

маркаланади. Масалан: БрОНСТ11-4-3 11% қалай 4% никель, 3% кўрғошин, қолгани мисдан иборат.

Деформациябоп бронзалар Бр, Оф 6,5-0, 25-БрОФ-4-0,25, БрОЦ-4-3 Қуймабоп бронза. БрО-10, БрОЦСН-3-7-5-1, БрОЦС 12-5 БрОФ 10-1 алюминий бронзалар БрА билан белгиланади. Масалан: БрА7, БрАМц9-2, БрАЖС7-1,5-1,5 ва х.к.

Миснинг юқоридаги кўриб чиқилган қотишмалардан (латун ва бронзалардан) ташқари никель билан хосил қилган қотишмалари бор. Бундай қотишмалар МН харфлари, лигерловчи элементларни билдирувчи харфлар никельнинг ва лигерловчи элементларнинг % миқдорини белгиловчи рақамлар билан маркаланади. МНМц-3-12

МНЖМц-68-2,5-15 монель қотишма

МНМц-15 -20 нейзильбор, МН САРut! мильхиор деб аталади. Никель жуда аниқ ва коррозиябардош буюмлар тайёрлашда ишлатилади. Хромель.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Латунлан тўғрисида маълумот беринг
2. Бронзалар тўғрисида маълумот беринг

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. Латун - мис билан рух элементини қотишмаси.
2. Бронза - мис билан қалай

Қаттиқ қотишмалар

РЕЖА:

1. Қаттиқ қотишмаларнинг олиниш усуллари
2. Металлокрамик қаттиқ қотишмалар.
3. Минеролокрамик қаттиқ қотишмалар
4. Қуйма қаттиқ қотишмалар

1. Қаттиқ қотишмаларнинг олиниш усуллари

Қаттиқ қотишмалар нихоятда қаттиқ иссиқбардош, ейилишга чидамли материаллар бўлиб, хилма-хил мақсадларда ишлатилади. Хозирги замон машинасозлигида металлларни кесиб ишлаш учун кескичлар тайёрлашда станок марказларининг иш сиртларига, плуг тишларига ва бошқаларига қоплаш сим қирралаш (чузиш) асбоблари, бурғу тишлари ва шунга ўхшаган тез ёйиладиган жойларда ишлатилади. Қаттиқ қотишмалар уч гуруҳга металлокрамик, минеролокрамик ва қуйма қаттиқ қотишмаларга бўлинади.

2.Металлокрамик қаттиқ қотишмалар.

Металлокрамик қаттиқ қотишмалар асбобсозлик материаллар жумласига киради. Металлокрамик қаттиқ қотишманинг асосий таркибий қисмини бир ёки ундан ортиқ карбид ташкил этади. Қаттиқ қотишмалар тайёрлашда ишлатадиган корбидлар кийин суюқланувчан вольфрам, титан ва танталнинг углерод билан ҳосил қилган кимёвий бирикмалари бўлиб, нихоятда қаттиқ нормал температурада кислота ва ишқорлар таъсирига чидамли моддалардир.

Вольфрам карбиди олиш учун вольфрамни майин кукуни ҳосил қилинади. Бу кукунга қурум қўшиб аралаштириладида аралашма электр печида Н ва СО муҳитда 1350-1400°С гача қиздирилади. Натижада вольфрам корбиди ҳосил бўлади.(WC)

Вольфрам қаттиқ қотишмани ҳосил қилиш учун вольфрам корбиди кукуни билан кобальт кукуни шаровой тегирмонида бир кун чамаси аралаштириладида ва ҳосил бўлган аралашма синтетик каучукнинг бензиндаги эритмасига қорилади. Қоришма қуригандан кейин 10-40 кг/мм босим остида прессланади. Пресслаш натижасида ҳосил бўлган масса 1400°С чамаси температурада 2 соат давомида қиздириш йўли билан қовуштирилади. Қиздириш натижасида қотишма 25% гача киришиб нихоятда қаттиқ бўлиб қолади. Бундай қаттиқ қотишманинг кобальт воситасида мустаҳкам боғланган вольфрам корбидидан иборат бўлади, бинобарин, кобальт вольфрам корбиди доналарида бир-бирига боғловчи

материал вазифасини ўтайди.

Титан вольфрамли қаттиқ қотишма ҳам худди юқоридаги каби тайёрланади, аммо фарқи шундан иборатки, титан-вольфрам қотишма преслангандан кейин 1500°C да 1-3 соат давомида қиздириш йули билан қовуштирилади (пиширилади)

Титан - вольфрамли қаттиқ қотишма тайёрлашда тантал карбид қўшилса қотишманинг оксидланмаслик хоссаси пухталиги, ейилишга чидамлиги ва бошқа хоссалари ортади. Металл қаттиқ қотишмаларни кесувчи асбоб билан кесиш бўлмайди. Шунинг учун у хар хил формада шунингдек, кўп ёкли ясси ёки ориқчали қилиб тайёрланади ва кескич танасига кавшарланади ёки механик усулда маҳкамланади.

Металлокерамик қотишма уч гуруҳга бўлинади.

Биринчи металлларни керамик қаттиқ қотишмалари ВК билан иккинчи гуруҳи ТК билан учинчи гуруҳи ТТК билан белгиланади.

1. ВК2, ВК3, ВК4, ВК6, ВК8, ВК10, ВК11, ВК15, ВК8- $\text{Wc}92\%$, $\text{CO}8\%$
2. Т5К10, Т14К8, Т15К6, Т70К4, Т60К6, Т15К6 = $\text{Ti}15\%$ $\text{CO}6\%$ $\text{WK}78\%$
3. ТТ7К12, ТТ7К15, ТТ7К12 = $\text{Ti}1 + 1\text{al}7$

Ҳозирги вақтда металлокерамик қаттиқ қотишмаларнинг янги-янги маркалари ишлаб чиқарилмоқда ва саноатда кенг қўлламда қўлланилмоқда.

Масалан: ВК6М ёки Т5К12В маркали қотишмалар пухталиги жуда юқори бўлиб, Т5К10 каби қотишмаларни ишлатиб бўлмайдиган жойларда ишлатилади ёки кўп кобальтли ВК20, ВК25, ВК20В, ВК25В маркали қотишмалар нагрузка билан ишлайдиган жойларда, яъни штамплар тайёрлашда ишлатилади.

3. Минеролокерамик қаттиқ қотишмалар

Сўнгги йилларда асбобсозлик материалларнинг янги тури-минеролокерамик қаттиқ қотишмалар ишлаб чиқариш микёсида ўзлаштирилди. Минеролокерамик қаттиқ қотишмалар ўз таркибида Al_2O_3 бўлган минерал материални преслаш ва 1750°C чамаси температурада қовуштириш йўли билан тайёрланади. Минеролокерамик қаттиқ қотишмалар ейилишга чидамли бўлади. 1200°C гача қиздирилганда ҳам кесиш хоссасини йўқотмайди ва оксидланмайди. Иссиқлик ўтказувчанлиги паст ва мўрт бўлади. Маркалари ЦВ-13 Ц-14, Ц-18 ҳамда ЦМ-332 бўлган минеролокерамик қотишма айниқса кўп ишлатилади.

4. Қуйма қаттиқ қотишмалар

Қуйма қаттиқ қотишмалар асбоб ва деталларнинг тез ейиладиган иш юзаларини чидамлигини ошириш мақсадида уларга газ алангаси ёки электр ёйи ёрдамида суюклантириб коплаб ишлатилади. Қуйма қаттиқ қотишмаларнинг энг кўп ишлатиладиган тури Сормайт №1, Сормайт №2,

стеллитдир. Стеллит юқори температурада коррозияловчи мухитда ишлайдиган деталларнинг масалан клапанлар газ трубаси, кувурлар, кимёвий аппаратларни сиртини қоплаш учун ишлатилади.

Сормайт №1, механик куч таъсирида ишлайдиган тез ейиладиган деталлар тайёрлашда, Сормайт №2 штамплар тайёрлашда ишлатилади.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Қаттиқ қотишмалар қандай усул билан олинади?
2. Металлокерамик қаттиқ қотишмалар неча турга бўлинади?
3. Маркаланиши

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. Пресслаш - босим остида сиқиш
2. Сормайт - қаттиқ қотишмани шундай аташган.

12-МАЪРУЗА

Металлмас материаллар. Пластмассалар

РЕЖА:

1. Металлмас материаллар тўғрисида умумий тушунча.
2. Пластмассалар ва уларнинг таркибий қисми.
3. Пластмассаларнинг махсус тури.

1.Металлмас материаллар тўғрисида умумий тушунча.

Металламас материалларни асосий таркибий қисмлари юқори молекуляр боғланиш (полимер)лардан иборат бўлиб, катта молекуляр массага эга бўлган мураккаб моддалардир.

Сунъий равишда тайёрланган мўйяян температура ва босим остида пластик хоссаларга эга бўлган материаллар пластмассалар дейилади.

Полимерлар одатда бир неча мингдан тортиб бир неча миллионгача бирикмалардир.

Полимер табиий (натурал каучуклар, жун, ипак, целлюлоза, оксиллар табиий симолалар ва бошқалар) сунъий (табиий полимерларни қайта ишлаш натижасида олинади) ва синтетик (фенолфермольдегидли ва карбомидли симолалар, полиэтилен полиетрол, полимедлар, эпиксидли симолалар) ва бошқалар.

2.Пластмассалар ва уларнинг таркибий қисми.

Пластмассаларнинг таркибига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин.

- 1) Оддий пластмассалар, булар бир неча компонентлардан иборат бўлади, плексигилас, полистрол, полиэтилин;
- 2) Мураккаб пластмассалар, булар бир неча компонентлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири маълум функцияни бажаради, (фенолпластлар, фторопластлар, текстолитлар, стекло пластлар).

Мураккаб пластмассанинг таркибида жуда кўп компонентлар бўлиши мумкин. Бу компонентлар маълум бир функцияга мўлжаллангандир. Масалан, боғловчи моддалар пластмасса таркибидаги айрим заррачаларни ўзаро боғлашга хизмат қилади. Боғловчи моддалар сифатида симолалар битумлардан фойдаланилади.

Тўлдиргичлар пластмассаларнинг кимёвий хоссаларини яхшилайдиган ва нархини арзонлаштирадиган моддалардир. Вакиллари сифатида ёғоч кипиғи, қоғоз ва х.к.лар ишлатилади.

Пластификаторлар асосан пластмассаларнинг таркибий қисми бўлиб уларнинг пластиклигини оширишга хизмат қилади.

Катализаторлар эса полимер моддаларнинг қотиш жараёнини

тезлаштирувчилар бўлиб уларга магнезия, уротропин, оҳак ва бошқалар киради.

Бўёқлар пластмассаларга декоратив тус бериш билан бирга уларнинг иссиқлик ютиш ва чиқариш хоссаларини ўзгартиришга хизмат қилади. Вакили: хром, рух оксидлари, алюмин кукуни, оқ бўёқ, сурик курумлардир.

3. Пластмассаларнинг махсус тури.

Пластмассалар ўзларининг физик-механик хоссаларига кўра термопласт ва термореактив пластмассаларга бўлинади.

Термопластик пластмассалар оддий гурухли пластмассалар бўлиб, улар маълум бир температурада қиздирилса ёки совутилса ўзининг агрегат ҳолатини бир неча марта ўзгартира олади.

Термопластлар жумласига фторопласт органик шиша, целлюлоза, капрон, полиэтилен, этирол, полистрол ва бошқалар киради. Термореактив пластмассалар бир марта қиздирилиб босим билан ишлангандан кейин қайта суюқланмайди.

Фенолформальдегид смолалар термореактив пластмассаларни асосини ташкил этади.

(текстолит, гетинакс, эпексопласт, аминопластлар)

Пластмассалар тўлдиргичларининг турига қараб бир нечта турга бўлинади. Яъни қаватма-қаватли кукунли тўлдиргичли пластмасса ва газ тўлдиргичли пластмассаларга бўлинади.

1. Қаватма-қават пластмассалар тўлдиргич сифатида пахта буюмлари ва қоғозлари қаватма-қават қилиб тўлдирилади.

Богловчи элемент сифатида термореактив полимер фенолформальдегидли эпексоид, кремний органик ва бошқа смолалар ишлатилади. Бунга мисол генитакс, текстолит, стеклотекстолит, асботекстолит ёғоч қаватли (ДСП) пластмассалар киради.

Гетинакс вагон, самолётларни ичини, карабль каюталарини безашда ишлатилади.

Текстолит шовқинсиз тишли гилдираклар яшашда подшипник вкладишлари тайёрлашда ишлатилади.

Электротехник текстолитдан понаштоклар тайёрланади.

Асбоспластик 250 -350⁰ С узок вақт 3000⁰ С га қисқача вақтга чидайдиган пластмасса бўлганлиги учун турбогенератор изоляцияси материали сифатида ишлатилади.

Ёғоч қаватли (ДСП)- пластмасса тахтача холда чиқарилиб машина ва механизмларнинг шкивларини, электроизоляция материали сифатида ишлатилади.

Стеклотекстолит - автомобиль ойналари, трубалар, сигимли шишалар тайёрланади.

2) Кукин материалли - термореактив пластмассалар.

Кукун тўлдиргичли пластмассаларга ёғоч уни, кварц кукуни солинади. Материал тўлдиргичли пластмассага пухта гарди, асбест толалари солинади.

Бу хилдаги термореактив пластмассалар турига умумтехникада ишлатиладиган К-17-2, К-119-2 маркалари, электроизоляция ва кимё тургунликка эга бўлган ФКП-1, ФКП-2, К21-22, К114-25 маркалари иссиқбардош пластмассалар микроасбит аминопластмассаларга (целюлоза) аммнопласт ва бошқалар мисол бўлади.

Газ тўлдирувчи пластмассалар кўпик ҳосил қилиб, қотганда ҳам шу ҳолда қолади. Бу хилдаги пластмассалар амортизация ва деформация хусусияти юқори бўлади. Бу хилдаги пластмассалардан тошдан сақлагичлар амортизация прокладкалари тайёрланади.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Пластмассаларни таркибий қисми нималардан иборат?
2. Пластмассаларни хоссаларини ўзгариши нималарга боғлиқ?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. Пластмасса - берилган хилдаги синтетик ва табиий полимерларни қўшилишидан ҳосил бўлган модда
2. Пластификатор - пластмассаларни таркибий қисми

Резинали материаллар

РЕЖА:

1. Резина материали тўғрисида умумий маълумот.
2. Резина материалининг таркиби.
3. Резина материалининг турлари.

1. Резина материали тўғрисида умумий маълумот.

Маълумки ҳозирги замон техникасини резинасиз тассавур этиб бўлмайди, яъни автомобиль, самолёт, велосипед шиналари, ўтказгичларнинг изоляциялари ва шунга ўхшаган халқ хўжалиги машина механизмларида резина жуда кенг ишлатилади.

Резинали материаллар асосан каучукни турли тўлдирувчилар, пластификаторлар, вулканизация агентлар, тезлаштирувчилар ва бошқаларни қўшиб қайта ишлаш орқали ҳосил қилинади. Резина жуда кўп хусусиятларга эга бўлган конструкцион материалдир. Булардан энг муҳими унинг юқори эластикланувчанлигидир, яъни унда катта деформациядан 100% қайтиш хусусияти мавжуд.

2. Резина материалининг таркиби.

Резина ҳосил қилиш учун асосий материал каучукдир.

Резинадаги аралашмада 10-98% ини каучук ташкил қилади.

Каучуклар асосан табиий ва синтетик полимерлар бўлиб, "дарахт йигиси" деган иборани англатади, яъни дарахтни кесганда ундан суюқлик ажралиб чиқади демакдир. Шунинг учун хиндлар жуда қадим замонда оқ ёғоч смоласи (каучукдан) фойдаланиб келган.

Шундай қилиб натурал каучук (НК) каучук ташувчи (ҳосил қилувчи) ўсимликлардан (дарахтлардан) олинади. У эфирда бензинда менирал мойларда яхши эрийди, сувда эса эрмайди.

Каучукни 90° С гача қиздирилганда юмшаб, 0°С дан паст температурада қаттиқлашиб мўртлашиб боради.

Техниканинг жуда интенсив тараққиёти туфайли фақат (НК) дан фойдаланмасдан, балки синтетик (СК) каучуклар ҳосил қилиниб улардан кенг фойдаланишга тўғри келмоқда. Этил спирти, ацетилен, бутан, этилен, бензол, баъзи углеводородлар синтетик каучук ҳосил қилишнинг асосий материали ҳисобланади.

Резиналар вазифасига кўра ёки ишлатилишига қараб умумий ва махсус турларга бўлинади.

3. Резина материалнинг турлари.

Умумий турларга мўлжалланган резиналарни сувда кислота ва ишқорларнинг кучсиз эритмаларида хавода (50-18°C) мухитда ишлатилиши мумкин . Бундай резиналардан машина шиналари , транспортлар ленталари , кабелларнинг изоляциялари ва турли буюмлар тайерланади.

Мисоллар: НК, натрий - бутадионли синтетик каучек(СКБ), Бутадион –стирольный (СКС-30,СКС-3а), бутадион-метилстрольный (СК МС30).

Махсус вазифаларга мўлжалланган резиналар ўз навбатида мой бензинга иссиқ ва совуққа чидамли электроизоляцияли газларга ва суюқликларга чидамли бўлган турларга бўлинади . Бундан ташқари махсус резина турига арматурали резиналар ҳам киради.

Махсус вазифаларга мўлжалланган резиналар қуйидаги Е7 бензинга чидамли турларга бўлинади. Натрий (полихлоропреновий каучек),

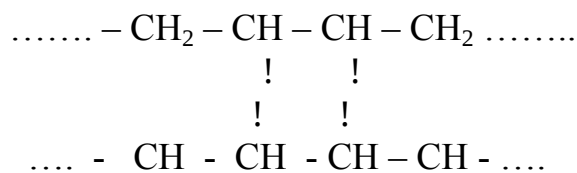
бутадион нитрильный (СКН-18,СКН-26,СКН-40) совуққа чидамли.

Бутадионли (СКБМ) бутадион стиорольний СКС-Ю.СКСМ-10 совуққа чидамли шиналар, транспортёрлар, иссиқбардош силиковый (СКТ). Бутадион нитрильный (СКН - 40) эластиклиги юқори.

Полипропиленовый капрон НК баланд ва паст температурада , агрессив мухитда ва бошқа амалий ишларда каучекнинг ўзи тоза холда ишлатилмайди . Юқори физик-механик хоссасига эга бўлиши учун резина турига ингредиентлар деб аталувчи нарсалар солинади булар қуйидагилардир.

А..Вулканизация (қаттиқлаштирилади)ган

Резинани шиширадиган нарсаларни энг асосийси бу олтингугуртдир. Бу маълум температурада олтингугурт атомлари каучукни молекулалари билан реакцияга киришиб, кимёвий боғланиш хосил қилади.

Хозир 93% резинка олтингугурт билан қаттиқлаштирилади . Агарда 1 - 35% бўлса - юмшоқ, 25-20% яримқаттиқ, 30 -50% қаттиқ резина хосил бўлади .

Б. Қаттиқлаштириш (вулканизация) – тезлаштиргич

Булар органик ва ноорганик бўлади.

Органик - метал оксидлари.

Ноорганик - олетакс, коптакс, согтакс.

В.Тўлдиргичлар.

Булар актив ва активмас бўлади. Активларга - каолин, порошокли қўшимчалар. Активмасга мельчальк киради.

Г.Пластификаторлар - булар пластиклигини оширади.

Чарчашга қарши моддалар.

Бундай материаллар резинанинг тез ишдан чиқишига қаршилиқ кўрсатади. Бундай материаллар турларига неоден Д (фенилбетанафтилимин) ва альдол (альдалалъ фанафтимин) каби мураккаб моддалар киради.

Бўёқлар резинасининг физик ва механик хоссаларини яхшилаш билан биргаликда уларга ранг беради. Булардан бири Сажа бўлади , шунинг учун резинка кўпи қора рангда бўлади . Оқ ва бошқа рангли резинка олиш учун алохида бўёқлар солинади.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Резинани қандай хосил қилади?
2. Резина материални қандай турларини биласиз?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. Каучук- табиий ва синтетик полимер.(дарахт йигиси)
2. Вулканизация- қаттиқлаштириш.

Пўлатларни термик ишлаши.

РЕЖА:

1. Термик ишлаш тўғрисида умумий маълумот.
2. Аустенит парчаланиши ва диаграммаси.
3. Изотермик ўзгаришлар.

Қотишмани масалан, пўлатни маълум температурагача қиздириш, шу температурада маълум вақт ушаб туриш, сўнгра эса маълум тезлик билан совитиш йўли билан унинг структура тузилишини, демак хоссаларини ўзгартириш жараёни термик ишлаш дейилади.

Термик ишлашнинг илмий асосларини 20-асрнинг ўрталарида Д.К.Чернов яратган эди. У қиздирилган пўлатларни кузатар экан, қиздиришнинг ва совитишнинг маълум температураларида (нуқталарида) пўлатда ички ўзгаришлар содир бўлишини пайқади. Бу нуқталарни критик нуқталар деб, қиздирилганда AC_1 ва AC_3 , совитилганда A_{r3} ва A_r билан белгиланади.

Термик ишлашнинг ахамияти катта, чунки термик ишлаш йўли билан қотишмаларнинг механикавий хоссалари кенг чегарада ўзгаради. Қотишмаларни термик ишлаш уларни қиздириш ва совитиш билан боғлиқ бўлганлигидан термик ишлашни асосий факторлари температура билан вақтдир. Термик ишлаш операцияларининг шу операциялар давоми этадиган вақт ва температуралар оралиғи кўрсатилган тартиби термик ишлаш режими деб аталади.

Термик ишлашда қиздиришдан мақсад унда аустенитли структура ҳосил қилишдир. Қиздирилганда қандай ўзгаришлар содир бўлишини кўриб чиқамиз. Масалан, таркибида 0,4% углерод бўлган (1-1) пўлат қиздирилганда AC нуқтадан перлит -ацетенитга айланади, феррит эса ўзгармайди, AC дан AC_3 нуқтага етгач ферритни жуда кўп қисми ацетенитда эриган бўлади. AC_3 нуқтадан юқорида пўлат нукул аустенитдан иборат бўлади. Ферритнинг ҳаммасини ацетенитда эритиш учун ва ацетенит структурасини бир жинсли қилиш учун пўлатни критик нуқтадан юқорироқ температурагача қиздириш ва шу температурада маълум вақт тутиб туриш керак. Энди қиздирилган пўлат совитилганда унда содир бўладиган ўзгаришларни кўрсатадиган бўлсак, яъни AC_3 критик нуқталаридан (A_{c3}) паст температурагача жуда секин совитилганда, феррит пўлатлардан ажраб чиқа бошлайди. Бу жараён A_{c1} (AC_1) нуқтагача давом этади, A_{c1} нуқтагача тушганда ацетенитда ортиқча углероднинг ҳаммаси феррит тарзида ажраб чиқади.

A_{c1} нуқтадан пасайиши билан ацетенит парчаланади, яъни у перлитга айланади, яъни феррит билан цементитни механик аралашмаси ҳосил бўлади. Аустенитнинг перлитга айланишида углерод диффузия йўли билан қайта

таксимланади, яъни даставвал аустенит доналари чегарасида цементитнинг кристалланиш марказлари ҳосил бўлади. Бу аустенитдан углероднинг диффузияланиши ҳисобига боради. Натижада ҳосил бўлган цементит кристаллари атрофидаги аустенитда углерод камая боради ва аустенитнинг ферритга айланиши учун шароит туғилади, натижада цементит ортиқчалари ёнида феррит кристаллари ҳосил бўлади.

Цементит кристаллари ҳам, феррит кристаллар ҳам бир вақтда ўсади ва бу ўсиш бир - бири билан тўқнашгунча давом этади. Бундай жараён такрорланиш натижасида перлит ҳосил бўлади.

Аустенитнинг парчаланиши пўлат узлуксиз совутилганда ҳам A_{c1} критик нуктадан пастроқ температурагача совутилиб шу температурада тутиб турилганда ҳам содир бўлади.

Аустенит A_{c1} нуктадан пастроқ температурагача совутилиб, шу температурада тутиб турилганда унинг парчаланиш аустенитнинг изотермик парчаланиши деб аталади.

Ўта совуш даражаси қанча юқори бўлса, яъни A_{c1} критик нуктадан қанча паст температурагача совутилган бўлса, феррит цементит аралашмаси шунча майда бўлади.

Ўта совутилганда аустенитнинг изотермик парчаланишини диаграмма тарзида ифодалаш мумкин. Бундай диаграмма аустенитнинг изотермик парчаланиш диаграммаси деб аталади.

Диаграммдан кўриниб турибдики 800°C гача қиздирилган аустенит тахминан 700°C гача тез совутилиб, шу температурада тутиб турилса, у перлитга айланади.

Аустенит тахминан 630°C гача ўта совутилиб, шу температурада тутиб турилса ҳам перлит ҳосил бўлади, аммо бу перлитнинг доналари 700°C да ҳосил бўлган перлитникидан майда, қаттиқлиги анча юқори бўлади. Бундай перлит сорбит деб аталади. Аустенит - 500°C гача совутилиб температурада тутиб турилса, доналари сорбитникидан ҳам майда бўлади. Бу перлит троостит дейилади.

Аустенит – $V_{\text{кр}}$ тезлик билан масалан (240°C гача) , сувда совутилса, у парчаланишга улгурмайди ва мартенсит ҳосил бўлади. Юқорида айтиб ўтилганидек, аустенит тез совутилганда у парчаланишга улгурмайди, яъни таркибида қанча углерод бўлса ҳаммаси сақланиб қолади. Аммо темир атомлари ҳам, углерод атомлари ҳам қайта таксимланади. Натижада темирнинг кристал панжараси ўзгаради, углерод атомлари кристал панжаранинг темир атомларидан бўшаган жойга ўтади ва қаттиқ эритма ҳосил қилади

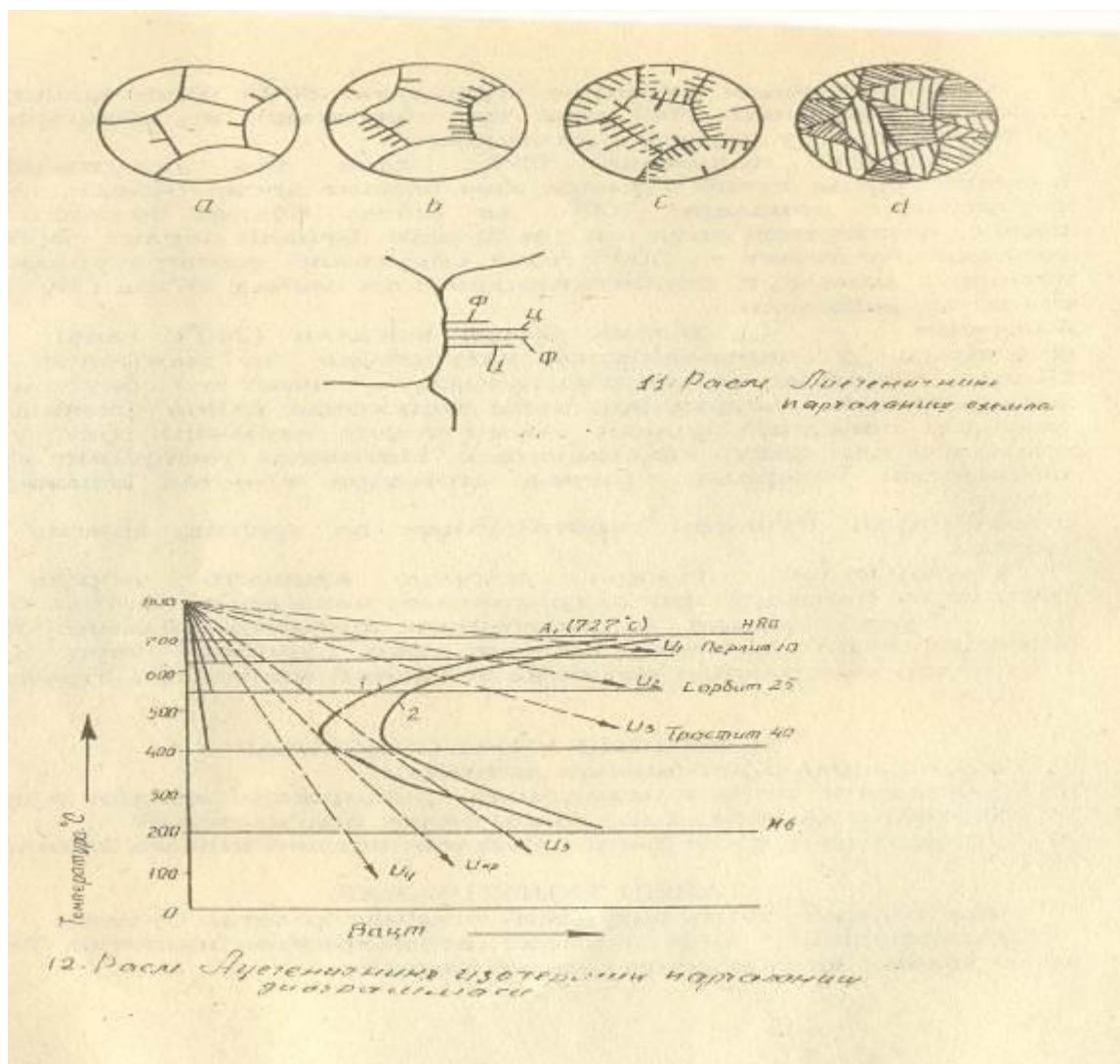
Мартенситдан ортиқча углерод ажралиб чиққан сари мартенсит панжарасини тетрагоналик панжараси кичрая боради. $n=1$ бўлиб қолади ва мартенсит перлитга айланиб қолади. Мартенситнинг магнит хоссаси бор, шунинг учун доимий магнитлар тайёрлашда қотишма тобланиб мартенсий структурали қолади.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Термик ишлаш деб нимага айтилади?
2. Пўлатларни термик ишлаганда қиздиришда қандай нуқталар, совутилганда қандай нуқталар билан белгиланади?
3. Аустенитнинг изотермик парчаланиши деб нимага айтилади?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

- 1) Изотермик- температураси ўзгармас ҳолатда бўлиши
- 2) Диффузия- бир элемент атомларининг, иккинчи элемент кристаллик панжарасига сингиб кетиши.

Пўлатларни термик ишлаш турлари.

РЕЖА:

1. Пўлатларни термик ишлаш турлари.
2. Термик ишлашнинг хар бирига характеристика.

Пўлатларни термик ишлаш турлари.

Пўлатларни термик ишлаш турлари жумласига юмшатиш, нормаллаш, тоблаш ва бўшатиш киради.

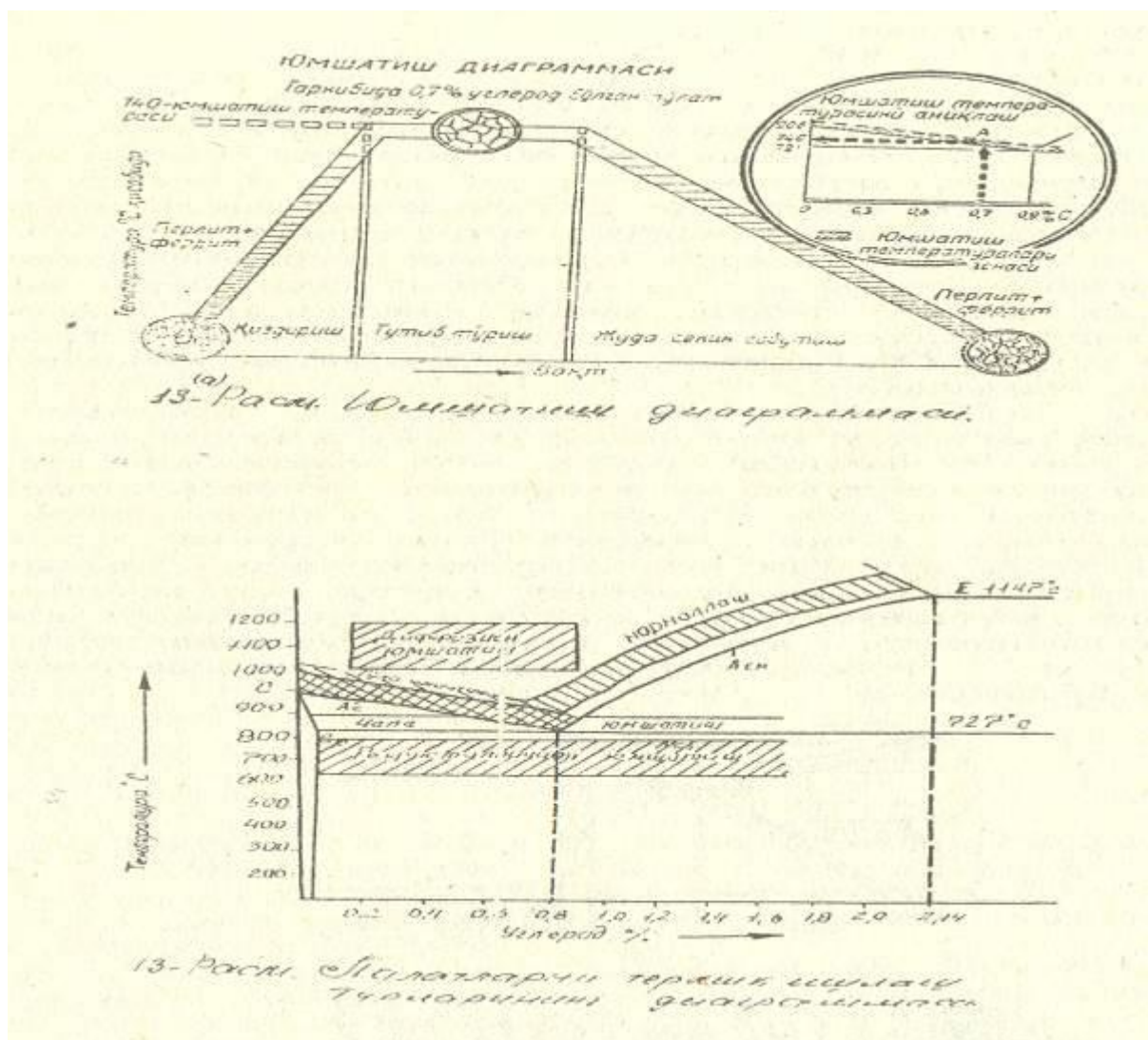
Юмшатиш. Пўлат буюмларни маълум температурагача қиздириб, шу температурада маълум вақт тутиб тургач аста секин баъзан печь билан биргаликда совутиш йўли билан уларнинг хоссаларини ўзгартириш юмшатиш дейилади. Пўлатни юмшатишдан мақсад пўлатдаги ички кучланишларни йўқотиш, пўлат структурасини бир жинсли ва барқарор қилиш, пўлатнинг доналарини майдалаштириш қаттиқлигини пасайтириб, кесиб ишлатувчанлигини яхшилаш, пўлатлардан навбатдаги термик ишлашга тайёрлашдан иборат. Пўлатни юмшатиш тубандаги турларга ажратади: паст температурада юмшатиш, чала юмшатиш, тўла юмшатиш, диффузион юмшатиш, донодор перлит хосил қилиш учун юмшатиш изотермик юмшатиш.

Паст температурада юмшатиш. Бу хил юмшатиш пўлат буюмлар совуқлайин босим остида ишланганда (прокатланганда, болғаланганда, чўзилганда) вужудга келувчи ички кучланишларни, мўртликни йўқотиш мақсадида бажарилади. Пўлат рекристалланиш температурасидан юқорирак температурагача ($600-700^{\circ}$) гача қиздирилади ва шу температурада рекристалланиш жараёни тугагунча тутиб турилади ва секин совутилади. Қиздириш температурасини қанча юқори бўлса, пўлат шунча оз вақт тутиб турилади. Бундай юмшатишда пўлат буюмнинг фақат перлит асосигина қайта кристалланади. Феррит доналари эса ўзича колаверади.

Чала юмшатиш. Чала юмшатишда эвтектоиддан олдинги пўлатлар AC_1 критик нуқтадан юқори, аммо AC_3 нуқтадан паст Эвтектоиддан кейинги пўлатлар эса AC_1 дан юқори, AC_3 дан паст температурагача ($750-770^{\circ}$) қиздирилиб шу температурада маълум вақт тутиб турилгандан кейин секин совутилади. Чала юмшатишдан асосан эвтектоиддан кейинги пўлатлар учун фойдаланилади. Бундай пўлатларни чала юмшатишдан мақсад перлитни қайта кристаллаш ва қайта кристаллаш ва ички кучланишларни йўқотишдан иборат. Эвтектоиддан кейинги пўлат чала юмшатишга кесиб ишлаш асослашади.

ТЎЛА ЮМШАТИШ: Одатда эвтектоиддан олдинги ва эвтектоид пўлатларгина тўла юмшатилади. Тўла юмшатишда пўлат AC_3 критик нуктадан $20-30^\circ C$ юқори температурагача қиздирилиб шу температурада маълум вақт тутиб турилгандан кейин $600-400^\circ C$ гача жуда секин совитилади.

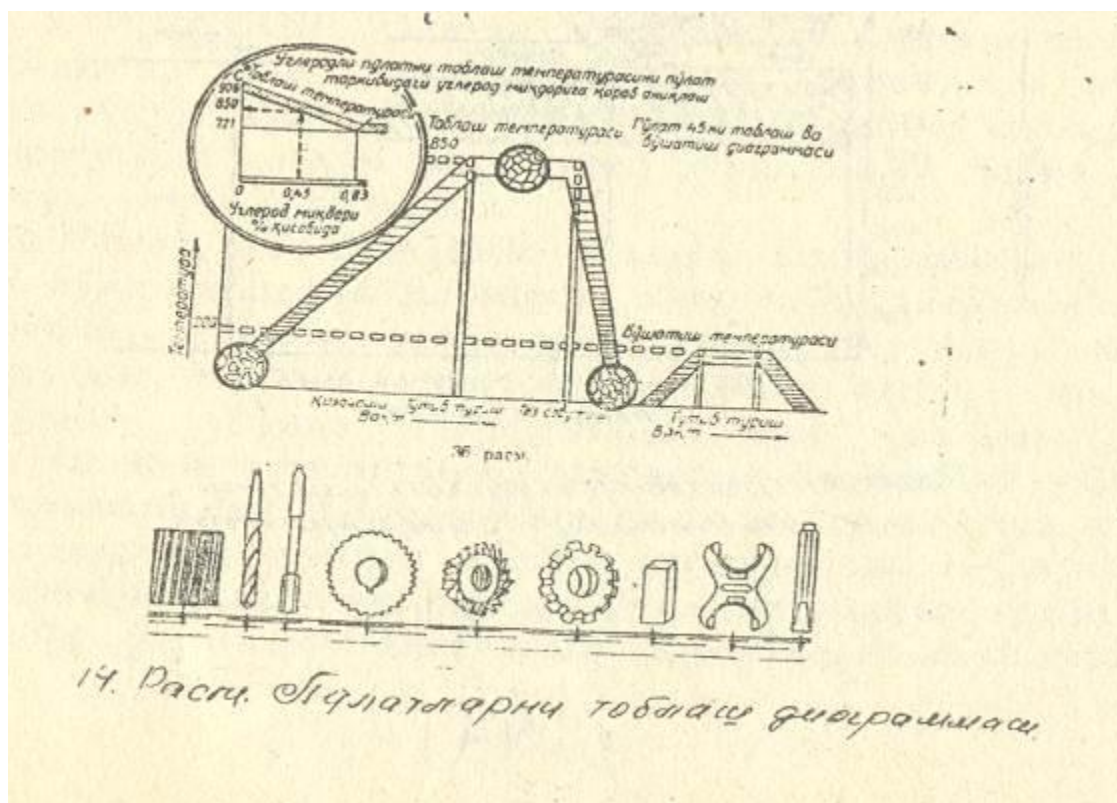
ДИФФУЗИОН ЮМШАТИШ. Одатда юмшатишнинг бу тури пўлат куймаларидаги (айниқса лигер пўлатларда) ликвизиони (кимёвий таркиби жихатидан турли) йўқотиш мақсадида ўтказилади. Бунинг учун буюм $1000-1200^\circ C$ температурада совутилади. Бунда ацетилиндоналари хатдан ташқари йириклашиб кетганлигидан, донадарни майдалаш учун кейин тўла юмшатилади. Донодор перлит хосил қилиш учун юмшатиш. Эвтектоиддан кейинги еки лигерланган пўлатни яхши ишланувчан қилиш мақсадида, пўлат структурасидаги цеменит пластикаларини шарсимон майда заррачаларга айлантириш талаб этилади. Бунинг учун эвтектоиддан кейинги пўлатлар $750-760^\circ C$ температурагача қиздирилиб, маълум вақт тургач, маълум тезликда совутилади.

ИЗОТЕРМИК ЮМШАТИШ. Пўлатларни изотермик юмшатишнинг тўла юмшатишдан фарқи шундаки, бунда ацетелин узлуксиз секин тутиб туриш йўли билан эмас, балки ўзгармас температурада тутиб туриш йўли билан парчинлар. Пўлат изотермик юмшатиш учун АС₃ чизғидан 70-80°с юқориқроқ температурада қиздирилади, сўнгра АС дан паст температурагача 650-700°с гача тез совутилади, шундан кейин ацетилин ўзгармас температурада перлига айлангунча тутиб турилади.

НОРМАЛЛАШ. Пўлатларни нормаллаш операйцияси юмшатиш операциясига ўхшашдир, лекин бунда пўлат буюм ацетелит ҳолатидан бир оз тезроқ хавода совутилади. Нормалланган пўлатнинг структураси юмшатишган пўлатникидан озгина фарқ қилади. Шу сабабли вақтни тежаш учун пўлатлар юмшатишмайди, балки нормалланади.

Тоблаш. Пўлатларни тоблаш учун 65К чизигидан 30-50° юқориқроқ температурагача қиздирилиб бу температурада маълум вақт тутиб турилгандан кейин тез совутилади. Углеродли пўлатлар учун совутувчи муҳит сифатида кўпинча, совуқ сувдан лигерланган пўлат учун минерал мойлар ва бошқа эритмалардан фойдаланилади. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки таркибидаги углерод 0,25% дан кам бўлган пўлатлар амалда тобланмайди. Пўлатларни тоблашда буюмнинг сиртки қатламининг ички қатламига қараганда тезроқ совуш ва структура ўзгаришлари ички кучланишларни вужудга келтириб буюмнинг зўриқишига сабаб бўлади. Ички кучланишларни камайтириш учун буюм албатта бўшатилади.

БЎШАТИШ. Бўшатиш буюмни АС критик температурадан қиздирилиб шу температура маълум вақт тутиб тургандан кейин совутилади.

Масалан тобланган буюмнинг қаттиқлигини сақлаб қолиш учун 180-220°с да бўшатилади. Зарбга ишловчан пўлат буюмлар 300-400°с интервалида бўшатилади.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Юмшатиш деб нимага айтилади?
2. Нормаллашнинг, юмшатишдан қандай фарқи бор?
3. Тоблаш ва бўшатиш нима учун бажарилади?

ТАНЯЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. Эвтектоид - таркибида 0,8% углевод бўлган пўлат
2. Термик- иссиқлик билан ишлаш

16- маъруза

Пўлатларни сиртки юзалар бўйича тоблаш.

Режа:

1. Пўлатларни сиртки юзалар бўйича тоблаш усуллари.
2. Газ алангасида қиздириш.
3. Юқори частотали ток билан қиздириш.
4. Контакт усулида қиздириш.
5. Электролитда қиздириш.

Ишқаланишга ишлайдиган ва зарбий нагрузкага чидамли бўлиш талаб этиладиган деталларнинг фақат сиртки қатламигина қаттиқ ва ейилишга чидамли, ўзаги эса қовушқоқ бўлиши керак. Деталларда анашундай хоссалар уларни юза тоблаш усуллари билан ҳосил қилинади.

Пўлатдан тайёрланган деталларнинг фақат сиртки қатламигина тоблаб қолган қисмини қовушқоқлигича қолдириш процесси юза тоблаш дейилади.

Деталл сиртини қиздиришни қуйдагича усуллари бор:

1. Газ алангасида қиздириш.
2. Юқори частотали ток билан қиздириш.
3. Контакт усулида қиздириш.
4. Электролитда қиздириш.
5. Суюқлантирилган туз ёки суюқлантирилган металда қиздириш.

1. Газ алангасида қиздириш.

Газ алангасида қиздириш асосан ацетелин - кисларод алангасидан фойдаланилади, чунки ацетелин- кисларод алангаси энг юқори температурада ҳосил қилади. Детални сиртки қатлами ацетелин - кисларод алангасидан қиздирилганда температура юқори қиздириш тезлиги катта бўлганлиги учун деталнинг сиртки қатлами зарур температурагача тез қизийди, ичкари қатламда эса температура А критик нуктадан паст бўлади. Деталл тез совутилганда сиртки қатлами тобланади, ички қатламлари эса тобланмайди.

Деталларни юза тоблашда газ горелкасининг ёки деталнинг ҳаракатланиш тезлиги асосан, тоблаш қалинлигига боғлиқ, Детални 4-6 мм қалинликда тоблашда ҳаракат тезлиги 50 дан 150 мм/мин га етади. Газ алангаси билан қиздириш усули асосан, йирик деталларни юза тоблашда қўлланилади.

2.Юқори частотали ток билан қиздириш.

Юқори частотали ток (ю.ч.т) билан қиздириш усулини 1935 йили проф. Вологдин кашф этган бўлиб, бу усул бошқа усулларга қараганда анча афзалликларга эга.

Яъни:

- а) Детални исталган қалинликдаги қатлами тобланади.
- б) Иш унуми юқори.
- в) Детални механик хоссалари юқори
- г) Детал сиртида куюнди ҳосил бўлмайди.
- д) Детал унча тоб ушламайди.
- е) Тоблашни батамом автоматлаштириш мумкин.

Детални қиздириш зарур бўлган Ю.Ч.Т. машинавий ёки лампавий генераторлардан олинади. Машинавий генераторда 500-15000 гц гача лампавий 10000000 гц гача частотали ток ҳосил қила олади.

Индукцион ток детал қисми бўйлаб нотекис таксимланади : токнинг зичлиги деталнинг сиртидан марказига томон камайиб боради. Токнинг деталь сиртидан марказига томон қандай оралиққа киритишни қуйидаги формула орқали топилади. *****

Бу ерда

-токнинг кириш чуқурлиги мм

-солиштира қаршилиқ ом см

-магнитавий-критувчанлик-чс/э

-токнинг частотаси гц

формуладан кўринадики частота қанча катта бўлса, токнинг кириш чуқурлиги шунча кичик бўлади.

Маълумки 768°с дан юқори температурада пўлатнинг магнитавий хоссалари йўқолади, шунинг учун магнитавий киритувчанлиги тез пасайиб солиштира қаршилиқ ортади, натижада токнинг кириш чуқурлиги ошади.

Ю.Ч.Т. билан қиздириб тоблашда суюқлик сифатида сув ёки эмульсия ишлатилади. Совутувчи суюқлик қиздирилган сиртга спрей деб аталадиган мосламадан суркалади.

3. КОНТАКТ УСУЛИ БИЛАН ҚИЗДИРИШ

Детални тобланадиган сирти қатламини кантакт усули билан қиздиришда қаршилиқ сифатида деталнинг ўзидан фойдаланилади. Бу усул айланиш жисмлари шаклидаги деталларни юзаларини тоблашда қўлланилади.

Детални кантакт усулида қиздиришда унинг 0,05-0,10 мм қалинликдаги сирт қатлами унча қизимайди, ва шунинг учун совутилганда тобланмай қолади. Бунинг сабаби шуки, деталл сиртининг иссиқлигини роликлар четга ўтказиб юборади. Тоблаш температурасигача қизимай қолган қатлам

деталларда дарзлар хосил бўлишидан сақлайди, чунки совитувчи суюқлик ана шу қатлам туфайли, тоблаш температурасигача қизиган қатламга бевосита тегмайди.

4. Электродитда қиздириш.

Электродитда қиздиришни мохияти шундан иборатки, юза тобланиши керак бўлган деталь электродит эритмасига масалан, натрий карбонат (Na_2CO_3) нинг сувдаги 5-10% ли эритмасига туширилади, эритма орқали ўзгармас ток ўтказилади. Бунда деталь катод вазифасини ванна эса анод вазифасини ўтайди. Ток ўтказилганда детални чиққан водород билан қопланади. Ана шу водород қаршилиқ ролини ўтайди.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Пўлатларни сиртқи юзасини тоблаш нимага керак?
2. Сиртқи юзаларни тоблашнинг, неча хили мавжуд?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

- 1) Индукцион ток - юқори частотали магнит майдони таъсирида хосил бўлган ток

Кимёвий термик ишлаш

Режа:

1. Кимёвий ишлов бериш тўғрисида умумий маълумот.
2. Цементитлаш.
3. Азотлаш ва цианлаш.

1. Кимёвий ишлов бериш тўғрисида умумий маълумот.

Деталь сиртки қатламининг кимёвий таркиби структураси ва хоссаларини ўзгартириш мақсадида унга ишлов бериш процесси кимё - термик ишлаш деб аталади. Деталь сиртки қатламининг кимёвий таркиби ташқи кимёвий актив муҳит билан деталь материали орасида борадиган кимёвий реакция ҳисобига ўзгартирилади. Бунинг учун деталь кимёвий актив муҳитда маълум температурагача қиздирилади, натижада муҳит атомлари детальнинг сиртки кристаллик панжараларига диффузияланади.

Хозирги вақтда кимёвий актив муҳит сифатида углерод, азот, хром, кремний ва бошқа элементлар ишлатилади.

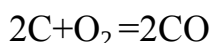
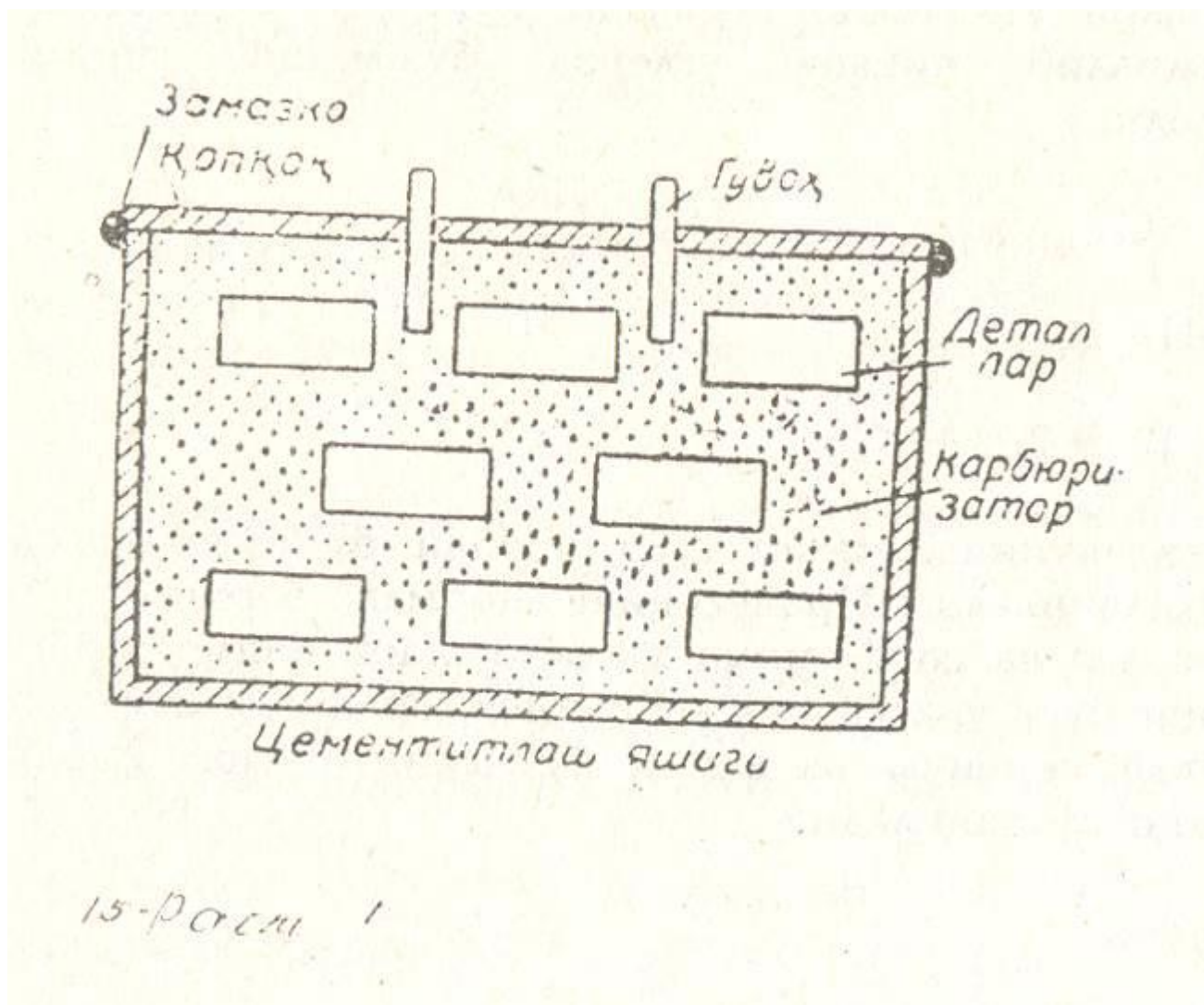
Кимё - термик ишлаш бир неча турга бўлинади: цементитлаш, азотлаш, ционлаш ва бошқалар қиради.

2. Цементитлаш

Пўлат деталларнинг сиртки қатламини углеродга тўйинтириш процесси цементитлаш, бошқача қилиб айтганда углеродлаш деб айтилади. Одатда кам углеродли (0,08-0,035%) пўлатдан ясалган деталларгина цементитланади. Бундай деталларнинг сиртки қатлами углеродга тўйинтирилгандан ва тоблантандан кейин қаттиқ ва тилишга чидамли бўлади, ички қисми эса ковушқоқлигича қолади.

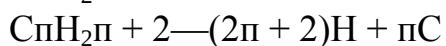
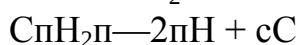
Пўлатни цементитлаш учун углеродга бой бўлган муҳит корбюризатордан фойдаланилади қандай ҳолатдаги корбюризатор ишлатилишига қараб цементитлашнинг 3 хили мавжуддир.

а) қаттиқ суюқ ва газсимон корбюризаторларда цементитлаш усулида қаттиқ - корбюризаторда цементитлаш бунда кам углеродли буюмлар углеродга бой моддали корбюризаторли темир яшикка маълум тартибда теришиб, корбюризатор билан қўшилади, яшик тиркишлари беркитилади ва 900-950 С температурагача қиздирилиб, шу температурада қиздирилиб, шу температурада узоқ вақт тутиб турилади. Бу температурада корбюризатор бўшлиқларидаги ҳаво кислороди углерод билан бирикиб, кислород етарли бўлмагани учун СО гази ҳосил қилинади, лекин СО газ бу температурада барқарор бўлмагани учун у тубандагига парчаланади.

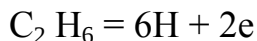
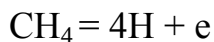
Ажралиб чиққан атомлар углерод буюм сиртига ютилади. Шундай қилиб метал углеродга тўйинтирилади. Корбюризатордаги $BaCO_3$ қўшимчаларнинг парчаланиши ($BaCO_3 - BaO + CO_2$) натижасида ажралиб чиққан CO_2 углерод билан реакцияга киришиб, CO ҳосил қилади. ($CO_2 + C = 2CO$) бу CO ўз навбатида металл яшикда углерод миқдори (0-30%) ошириб, процессини тезлатади.

Пўлат буюмларнинг сиртқи қатламининг газ муҳитида углеродга тўйинтириш. Бу усулда 900—950 С гача қиздирилган геометрик печ камерасидаги буюмдан маълум тезликдаги углеводород газлари ўтказилиб турилади. қуйидаги реакциялар натижасида ажралиб чиққан углерод буюмнинг сиртқи қийматига ютилади.

Бу процессда кўпинча метан, этан, пропан, бутан ва бошқа газлардан фойдаланилади. Процесснинг нормал бориш учун газнинг таркибидаги ва сарфланиш ҳисобга олиш доимо зарур. Цементитлашнинг бу усули қаттиқ

корбюризаторда цементитлаш усулига қараганда серунум ва қулай бўлганлиги умри йирик корхоналарда кенг қўлланилади.

3. Азотлаш ва цианлаш.

Пўлат буюмларнинг сиртқи қатламини азотга тўйинтириш (азотлаш). Бу процесс одатда геометрик реторторларда 500-600 С температурада амалга оширилади. Бунинг учун печь ретортага жойлашиб, сўнгра унга маълум тезликда аммок юборилади.

Юқори температурада аммокни парчаланиши натижасида ажралиб чиққан атом азот буюмнинг сиртига ютилади.

Азотланган қатлам қалинлиги азотлаш температурасига, вақтга, буюм материалига гарант тозалигига боғлиқ. Азотланган буюм тобланмайди.

Ционлаш. Пўлатдан тайёрланган деталь сиртқи қатламини бир вақтнинг ўзида хам углерод, хам азот билан тўйинтириш процессы **ционлаш** дейилади. Бу процесс маълум температурада (550-950 С) да 30-40% сариқ кон тузи /K₄Fe(e)₆/ 10% сода а₂СО₃ қолгани писта кўмир, ционлигузлар ёхуд аммиак аралашмаларида олиб борилади. Камчилиги захарли цион газни чиқариб туради.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Цементитлашнинг неча тури бор?
2. Азотлаш қандай бажарилади?

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

1. цементитлаш - углерод билан тўйинтириш
2. азотлаш - азот элементи билан тўйинтириш
3. корбюризаторлар - реакцияга кирувчилардир

АДАБИЁТЛАР:

1. И.А. Каримов асарлари.
2. "Конструкция материаллар технологияси" В.А. Мирбобоев
3. "Металлар технологияси" А.С. Тўрахонов 1974 йил.
4. "Металлар технологияси" В.А. Мирбобоев, Г.П. Васильев 1971 йил.
5. "Металлар – умумий технологияси" Н.Н. Остапенко, Н.П.Крилов 1963 йил
6. "Металлар технологияси" А.Н. Кучер 1989 йил
7. "Металлар технологияси" (рус) под.ред. Назарова и др. 1978 год.
8. "Технология металлов и конструкционных материалов" В.Н.Никифоров 1968 год.
9. "Металлунослик ва термик ишлаш" А.С.Тўрахонов 1968 йил
10. "Материалунослик" И.Носиров Тошкент. 1993 йил.